

DÁVIDHÁZI PÉTER

Hogyan látjuk ma?

Előszó a Sötér-centenárium megemlékezéseihez

Sötér István, az irodalomtörténész, kritikus, író és műfordító 100 évvel ezelőtt, 2013. június 1-jén született. Pályafutásának kibontakozását a lexikonok előzőkenyen válogatott adatai egyetlen, megállíthatatlan, politikai korszakokon átívelő sikertörténetnek láttatják. Az Eötvös Collegium növendéke, aki itthoni tanulmányai közben, 1935–1936-ban a párizsi École Normale Supérieure-ön is tanult, magyar–francia–német szakosként 1937-ben végzett a budapesti egyetemen. A háború után, 1948-tól a Szegedi Tudományegyetem tanára, majd 1952-től 1983-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető professzora, közben, 1956-ban oktatási miniszterhelyettes. 1957-től 1983-ig, egy negyedszázadon át az Irodalomtörténeti, majd korszerűsített nevén az Irodalomtudományi Intézet igazgatója. Közben monográfiákat és tanulmányokat publikált, főszerkesztője volt a hatkötetes akadémiai irodalomtörténetnek, szépirodalmi műveket írt és regényeket fordított. Pályafutása során sokféle elismerésben részesült. Már 1954-ben Kossuth-díjas, 1955-től az MTA levelező, 1965-től rendes tagja, 1960-tól 1970-ig a Magyar PEN Club elnöke, 1979-ben kismonográfia jelent meg róla Ferenczi László tollából, 1985-ben József Attila-díjat kapott. Megbecsülték külföldön is: 1965-től az AILC, azaz a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság vezetőségi tagja, 1970-től 1973-ig elnöke, 1975-ben a Sorbonne Nouvelle díszdoktora. Már huszonöt éve, hogy 1988. október 7-én, mondhatni a rendszerváltozás előestéjén meghalt.

Egykor sokat ünnepelt munkássága körül az utóbbi években egyre sűrűbb csönd érezhető. Születésének centenáriuma idén lehetőséget kínált arra, hogy megvizsgáljuk, mit gondolunk tudósi és írói életművéről mai szempontból. Először, 2013. június 4-én az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének rendezvénye törte meg a csöndet: az ottani pódiumbeszélgetésen azok az idősebb kollégák elevenítették föl egykori igazgatójuk alakját, akik személyesen ismerték, s róla őrzött emlékképeiket akarták megosztani fiatalabb munkatársaikkal. Ezután az MTA I. Osztályának ülészakán, 2013. szeptember 23-án az írásban megismerhető életműre összpontosítottunk. Előadónk a szakma több nemzedékét és az ország különböző egyetemeit képviselték, s az életműből más-más szövegcsoporthoz vizsgáltak, más-más nézőpontból közelítve hozzá.

Meggyőződésünk szerint egy tudós születésének századik évfordulója nem csupán kegyeletes ünnep, amelyen az alkalomhoz illő tisztelettel kell megemlékeznünk róla, hanem egyúttal arra kötelez, hogy a tőlünk telhető elfogulatlansággal tegyük mérlegre hagyatékát, mégpedig annak egykori feltételrendszerével együtt. Ennek

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

„...angyal volt maga is”?

Sötér István, a Jókai-életmű kutatója
az önvallomás és a politikai kényszer kettősségében

Sötér István tudományos tevékenységének legsúlyosabb része a 19. század kutatása volt. A róla szóló, itt olvasható tanulmányok zöme érinti e témakört, főleg a kézikönyvvél kapcsolatban. Mégse akartam lemondani a dologról, ezért mint legnyomjelzőbb, legáruzkodóbb, legtanulságosabb szektort, kiválasztottam Sötérnek a Jókairól írott tanulmányait, kezdve 1941-es könyvétől. Még egy dolog befolyásolt ebben a szűkítésben, a részleges átalakításban: engem két Sötér-írás ragadott meg leginkább fiatalkoromban, amikor az Irodalomtudományi Intézetbe kerültem 1963-ban (ekkor jelent meg Sötér *Nemzet és haladás* című kötete). Az egyik az Irodalomtörténeti Közleményekben kiadott *Toldi és szerelme* című tanulmánya,¹ a másik pedig az 1941-es Jókai-monográfia,² amelyre Ferenczi László barátom hívta föl a figyelmemet mint legtanulságosabb és mondhatni, remek írásra. (Azóta is köszönöm neki, és nagyon örülök, hogy ezt most nyilvánosan is megtehettem.)

Az 1941-es könyv, a *Magyar írók* című, Eckhardt Sándor által szerkesztett sorozatba illeszkedő kismonográfia egy kritikátörténeti visszatekintéssel kezdődik, s olyan, igen erős kritikával, amely nagyjából – néhány részlettanulmánytól eltekintve – az 1925-ös centenáriumi évfordulóiig szól. Ebben a Jókai-szakirodalmat bírálja Gyulaitól Zsigmond Ferencig, de rögtön abból a szempontból, hogy ez mennyiben akadályozza meg a valódi Jókai megismerését! Arra figyelmeztet ugyanis, mégpedig igen erőteljesen, hogy valami baj van Jókai recepciójával, egészen az alapfogalmak szintjéig. Természetesen – nagyon helyesen – azt az ellentétpárt ragadja ki ebből a téveszme- vagy alapfogalom-bokorból, amely a mai napig tovább él az iskola vagy a köznapi beszéd szintjén: azt, hogy e világkép angyalok és ördögök párviadala, Jó és Rossz mitikus küzdelme. Ez a „megfejtés” lehetett jó vagy rossz, pozitív vagy negatív értelmű az első megfogalmazásakor, az utókor azonban a leghatározottabban kiüresített, semmitmondó szóképpé változtatta. Hogyan száll szembe ezzel Sötér, az irodalomtörténész és az író, aki egyébként szereti a paradoxonokat? Így ír: „Ennek az írónak, aki alkotásait valamilyen önkívülethez hasonló révületben hozta létre, tulajdonkép nem alakjaihoz, anyagához, hanem egyedül – az íráshoz volt köze.” (81.) Ha már használta a rendkívül éles „önkívület” kifejezést, ha már bevezette ezt a fogalmat mint pozitív tulajdonságot, mint igazi romantikus ihlet-típust, ezzel határozottan átértelmezte az angyal és az ördög szerepét is. Utólag így tudja megmagyarázni egyik korábban provokatívan

1 ItK, 62(1958), 222–230.

2 SÖTÉR István, *Jókai Mór*, Bp., Franklin-Társulat, 1941.

elejtett mondatát: „Mertán mondhatjuk el róla, hogy műveit életmódjával hitelesítette és szentesítette, s nem lehet szemére vetnünk az egyoldalúan anygali emberábrázolást épp annak, aki” – most jön a poén! – „angyal volt maga is.” (47.) Tehát Jókai az angyal.

Ezek után komparatista elkötelezettségének megfelelően és franciás érdeklődésétől vezettetve, ha lehetséges, még tovább fokozza a feszültséget. Kiemeli tudniillik a *Janicsárok végnapjait* mint olyan orientalista regényt, amely egyrészt lehetővé teszi az írónak, hogy az *Erdély aranykora* megírásához készülve belefogjon abba a magyar történelmi regénysorozatába, amelynek fontosságára Zsigmond Ferenc hívta fel a figyelmet, s egyúttal el is helyezze ezt a világirodalom palettáján. „Az a költőiség, melylyel a »Csataképek«-ben találkoztunk először, itt újabb változatban, de nem kevesebb erővel bukkan fel: Victor Hugo Orientales-ja jut eszünkbe, melynek versét törökre, arabra, perzsára fordítja le a csodálatos író.”³ (85.) Ezek után tulajdonképpen karakterrajzot teremt; meglehetősen aránytalanul, könyvének nagyobbik felét ugyanis ez a karakterrajz teszi ki, amelyet tehát Sötér kritikátörténeti ellenszélben fogalmaz meg. Hozzá kell tenni: az Eckhardt Sándor-féle sorozatban összesen négy kötet jelent meg, ám ez az eljárás mód nem példátlan. Sík Sándor hasonlóképpen dolgozik például a Zrínyi-portréban.

Sötér István a továbbiakban ugyanebben a modorban töpreng azon, hogy milyen korszakokra lehet osztani az írói életművet. Kiemeli a *Magyar nábobot* és a *Kárpáthy Zoltánt* mint abszolút csúcspontot, s ehhez képest konstruál egy *Jókai humanizmus* címen elkülönített szakaszt, ám az ide sorolt regényekről később, egy mű kivételével folyton hallgat. Pedig az ide sorolt művekről szól úgy, hogy ezek igazolják legjobban (vagy általuk véli igazolni) azt a bizonyos misztikus, telivér-romantikus, „angyali” – mondhatni teurgikus – felfogást, illetve jellemábrázolást, amely Sötér szerint a legközelebb áll Jókai írói karakteréhez. (Később csupán a *Fekete gyémántokat* említi, de szót sem ejt – nyilván orosz vonatkozásai miatt – *A jövő század regényéről*.) Azért hangsúlyozom, mert Sötér itt egybevonja a hőst és az író. Később olyat is megkockáztat – bár e gondolatát nem fejleszti tovább –, hogy Jókai a „felület tökéletes embere”, abban az értelemben a felületé, ahogyan azt majd Kosztolányi dicsőíti, ezért nem lehet részvétellel vádolni, gyanúsítani vagy akár megdicsérni. Tökéletes művész, de kívül áll azon a világon, amelyben megteremti reális hőseit, akiket részben az anekdotából merít, részben pedig egy aszkétikus szent jellemvonásaival ruház fel. Ez az egyik csoport; de vannak olyanok, akik valóságos teremtmények, isteni vagy Isten-emberi vonásokkal, ezek viszont szándékosan közönyösek a megváltandó többi „közönséges” ember iránt. Ezt Sötér leginkább Berend Iván személyével kapcsolatban fejtegeti.

Rátér természetesen egy újabb szerepkörre is, bár nem tulajdonít neki túl nagy jelentőséget. Ez a szerepkör a Nemzet Vigasztalója vagy a Nemzet Tanítója. Későbbi Jókai-tanulmányaiban azonban Sötér hallatlanul kiaknázza és el is túlozza ezt a szerep-

3 Sötér azt a csodálatos íróátat emlegeti, amely a regényben szerepel.

kört, elsősorban a *Jókai és a Rab Ráby* című írásában,⁴ illetve a *Romantika és realizmus* című kötetben.⁵ 1941-es monográfiájának végén még a következőt írja (az sem véletlen, hogy egy Szabó Zoltán-célzással fejezi be):

Könnyen félremagyarázható hibáival, nehezen megbocsátható erényeivel Jókai műve a legmerészebb vállalkozás, a leghősibb kaland; irodalmunk valóság és költészet egymásba mosódó határait közelítette meg általa. De valamivel még ennél is több: népünknek legédesebb vigaszára és legkeserűbb lelkifurdalására szolgálhat az a kép, amit Jókai az örök Magyarországról megőrzött. „Szerelmes földrajznak” nevezte tájképei sorát egyik írónk: szerelmes az ő történelme, társadalomrajza, szerelmes egész élete műve is!⁶

Világháborúban vagyunk, az örök Magyarországról van szó és azokról a veszendő értékekről, az ország létéről, mely éppen megint kockavetés tárgya, ezért szól így Sötér a *Jókai, a nemzet nevelője* című fejezetben: „Gyermeki nemzet, gyermeki nevelő! A Magyar nábob, mint a *Hitel* hagyományának folytatója! De talán jobb is volt így, ami Széchenyinél és Keménynél elriasztott, az Jókainál ellenállhatatlan csaláttékké vált, mintha az ünnepélyes Szentirmay gróf a varázsló Kossuthot kérte volna föl eszméinek népszerűsítésére!”⁷

Megint el kell varrnia egy szálát, mert mind Jókai angyságából, mind a tökéletességből, mind abból, hogy számára csak az írás létezik, következhetne egy kifogás, a 20. században különösen, méghozzá egy író-társ szájából. De ezt elhárítja, mert szerint az óvatos Jókai nem mert öncélú irodalmat alkotni, noha ilyesmire nála senki sem lehetett volna méltóbb. (Sötér ezt a gondolatot is félbeszakítja, nyilvánvalóan a *Tenger-szemű hölgy*-ben olvasható hírhedt párbeszéd hatására.) Azután viszont, mintha ezt nem is írta volna le, megint erőt vesz rajta a komparatista szenvedély, s a következő, rendkívül finom és igazán találó alapigazságot mondja ki, az én különös gyönyörűségemre: Kárpáthy Zoltán és Jenői Kálmán méltó párjai lehetnének Jean Paul és Stendhal örökéletű fiatalembereinek! Akármilyen hihetetlenül hangzik, ezek az alakok *élnek* – mármint Jókai alakjai –, s ma is frissebbek, mint akármelyik realista arckép. Ezt jegyezzük meg, mert később nagyon sokszor kellett Sötérnek vezekelnie e sorokért. Szerinte ráadásul egy-egy Jókai-hős láttán csak az igazi klasszicizmusban föllelhető örömet és megkönnyebbülést tudjuk érezni. „Megkönnyebbülést, mint minden tiszta és szerencsés alkotás előtt, mely győzelmet jelent létünk komor zúrzavara fölött.” Ez annak a négy-öt, hallatlanul erős szív-hangon szóló mondatnak az egyike, amelyre emlékezünk még akkor is, amikor Sötér már majdnem mindent föl adott és majdnem mindent elfelejtett ebből az első dicshimnuszából.

Ahogy említettem, végképp hiányzik a későbbi Sötér-féle Jókaiából *A jövő század regénye*, amelyben a teurgikus, teremtmény, Isten-emberi merészséget ünnepli. Le meri írni

4 ItK, 60(1956), 1–39.

5 Bp., Szépirodalmi, 1956, 467–549.

6 SÖTÉR, *Jókai Mór*, i. m., 169.

7 Uo., 101.

azt – és ez hallatlanul fontos! –, hogy az ő tanítása úgy lesz összemberi, az egész emberiséghez, a teljes világhoz szóló kérés, hogy közben nem szűnik meg magyarnak lenni, hanem ezt a nemzeti vonást teljességgel összeolvasztja az összemberivel. Ugye érthető, hogy a világháború után, a szocializmus idején többé már nem lehetett leírni ilyesmit...

Gyermeki ugyan Jókai, de gyermekien bölcs és bizakodó, noha ez a bizakodás mélységes kétségbeesést takar. Az örök harc, a háborús elfajulás első fenyegető jeleit megsejtette a legboldogabb békeévek közepette – a békeéveket idézőjelbe tehetjük, hiszen a francia–német háború épp elég intés volt számára. Nyugat kultúrájának hanyatlása, gépiessé, embertelenné válása nagyon is nyilvánvaló volt e naiv álmodozó előtt (a naivot itt most gúnyosan teszi idézőjelbe), aki az elkerülhetetlen válsághelyzetben már csak a megváltással szinte egyenrangú csodában tudott bízni, s természetes, hogy e csodát csak egy Jókai-hős vihette végbe. A *Fekete gyémántok*ban megteremtett hőstípust teljesíti ki tehát az egész mítoszban, amelyet a regénnyel megteremt. Van más olyan regény is, amelyet soha többé nem emleget, nem idéz: az *Egy az Isten*. Sőt, képes még nacionalizmussal is vádolni ezt a könyvet, amelyről egykor azt írta, hogy

Jókai korábbi regényeiben is előfordult már egy-egy család vagy csoport, melynek kiválasztott szerep jutott, s mely a gonosszal szállt szembe, valamilyen természetfeletti erő vagy misztikus küldetés birtokában. Az összes Jókai-hősöket ilyen „kiválasztottaknak” tekinthetjük, ezeknek csoportjához azonban *A jövő század regényében* és az *Egy az Istenben* még egy egész nép is csatlakozik, a székely. Híres erdélyi útjai óta különös jelentőséggel bír ez az országrész Jókai szemében, a székely pedig valósággal úgy jelenik meg, mint Isten kiválasztott népe, a mag, melyből egy nemzet, s talán az egész emberiség jövője fog kihajtani. Jókai rajongó eszményítése valószínűleg nagyban hozzájárult a székelység ama kultuszához, mely lassanként diadalra jutott irodalmunkban, s valószínűleg nem tévedünk, ha úgy sejtjük, hogy az a regényes hősi szín, melyben néhány évtized óta Erdélyt látjuk, igen sokat köszönhet Komárom szülöttének.⁸

És természetesen végképp hiányzik a Capitano világára való célzás, amellyel a könyv befejeződik, Európa és hazánk elsüllyedéséről. *A századvég* című fejezetből idézünk:

[...] utolsóelőtti regénye, az *Ahol a pénz nem isten* visszatérést jelent a tündéri utópiához, de talán csak azért, hogy a pompázó délszaki színek közül annál komorabban emelkedjék elő az odamenekült európaiak tragédiája. [...] A süllyedő Európa menekültjei ók, spengleri komorsággal hangzik jóslatuk: „Európa ott van már a tenger színe alatt.” Hatalma, gazdagsága már csak mesemondás. Alul kezdődik a süppedés, a néptömegeknél. Azok már szájig vannak a vízben. [...] Itt állunk kicsi nemzetünkkel, melynek a kerek világon nincs rokona, testvére, barátja. Sziget az országunk a népek tengerében. S akik körülvesznek bennünket, azok mind maforik, akik éheznek a testünkre, vérünkre azért,

hogy a '40-es évek tisztán sugárzó valóság-mappa elé toltató párák és ködök mily mérgezők, azt Jókai példája mutatja, ezé a gazdag és finom művésze, ki valamennyi kortársánál pontosabban, hűségesebben tükrözi a kor erényeit és hibáit, egészségében és betegségében is, a társadalom rejtélyes erőgyarapodásainak vagy titkos sorvadásainak részeseként.”¹² Egyre jobb! „Mily hiteles az ő fiatalkori romantikája, álmok és sóvárgások völgyeiből mily gazdagon fakadó – és a realizmus mily biztató fuvallatai járkák át ama műveit, amelyeket még a magyar égbolton delelő valóság önt el fényével. Töredékeiben, hiányaiban is legnagyobb realistáink egyikének kell őt tekintenünk” – Nesze neked, Lukács...! – „Gogoly méltó rokonának –, amíg a letűnő valóság, a hamisságba süllyedő kor, a realizmusnak még igényeit is tehetetlenül feloldó irodalom fokozatosan sötétbe nem borítják az ő tükrének ragyogó lapját.”¹³ Meg lehet-e állapítani ezek után, hogy Sőtér mit gondolt komolyan, s mit nem? Egyszerre halmozza fel az együttélés és a védelem argumentumrendszerét, amit a dolgok lazulásával vagy könnyebbségével majd újra előszedhet.

Ezt a rövid áttekintést a *Toldi szerelméről* szóló tanulmánnyal és a részletesen bemutatott Jókai-könyvvvel kezdtem. Ez utóbbiban Sőtér úgy látja, hogy mindaz, ami a magyar irodalmi epika csúcsteljesítményének számít a 19. században, az kétágú és egymással rokon: egyik oldalról Arany nagy epikus vállalkozásai, a hun eposztrilógia, másik oldalról a teljes Jókai-életmű. Rokon töről fakadnak és színvonalban is azonosak – ez ismét egy olyan megállapítása, amelyet a későbbiekben nem vállal. Sőt, a *Nemzet és haladás*ban azt írja, hogy a prózai epika terén Jókait nem szabad a hibái miatt Kemény szempontjából elmarasztalnunk (Kemény túl szigorú bíró), hanem csak Aranyval szemben! A magyar epika a verses epikával teremtette a legnagyobbat, és Arany ily módon felülmúlja Jókait is. Ez az álláspontja tehát a valóságos meggyőződésből fakad, akár elfogadjuk, akár nem – a többi, az tulajdonképpen pasziánsz volt, illetve kártyatrükk ugyanazokkal az érvekkel, amelyek a politikai körülményektől függően hol jó, hol rossz oldalról tüntették fel az író egy-egy jellemvonása miatt...

12 Uo.

13 Uo.

IMRE LÁSZLÓ

A romantika és a konzervatív-liberális hagyomány rehabilitálása

Sötér az 1950-es években

Amikor Sötér 1950-es évekbeli tevékenységének egyik fő érdemét a romantika, a romantikus szerzők (Jókai, Madách) értékállító interpretálásában látjuk, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ilyesfajta ítéletalkotásainak előzményei jócskán 1945 előttre nyúlnak vissza, amikor például a *Kisebbségben* Németh Lászlójával kezdeményezett (szövegszerűen nem direkt) polémia Jókai védelmében. Sőt: az 1941-es, egyébként roppant invenciózus Jókai-monográfia Horváth János koncepciójával is ütközött (ezúttal is nyílt polémia nélkül), aki Jókaiával kapcsolatban Gyulai és Péterfy álláspontját azzal és annyiban osztotta, hogy Jókait sem nagy összefoglalásában, sem rész tanulmányokban, de még egyetemi óráin sem nagyon érintette. A „hígmagyar” Jókai s a nemzeti klasszicizmus nagyjai közül kihagyott Jókai speciális értékeit már a 1941-es könyv hangsúlyozta, az 1950-es években pedig egészében akar igazságot szolgáltatni az akkoriban felvilágosodás- és forradalomellenesként, reakcióként elmarasztalt romantikának.

Egyébiránt nem volt nehéz dolga, mivel Lukácsnak és más teoretikusoknak elsősorban a német romantikával volt baja, s joggal mutathatott rá Victor Hugo és Puskin, nálunk Vörösmarty és Petőfi (az akkori frazeológia szerint) haladó, előre mutató műveire. Egyes romantikusok demokratikus, sőt forradalmi, zsarnokellenes gesztusaival, a romantikának a nemzeti irodalom megteremtésében, illetve nálunk a nemesi reformmozgalomban játszott szerepével érvelt. *A magyar romantika* című tanulmányában 1954-ben hangsúlyozta: a magyar romantika az új Magyarország eljövételén munkálkodott, s „nem a valóságtól való elfordulás költészete volt”.¹

Mai távlatból egyértelmű, bár Ferenczi László már több mint harminc éve kiemelte, hogy Sötér romantika-apológiája ugyan ebben a korszakban a realizmust abszolutizáló marxista esztétika ellen irányul, valójában azonban a két világháború közötti általános romantikaellenesség (pl. T. S. Eliot) igazát is vitatja, összhangban a francia szürrealistákkal és másokkal.² Sötér ily módon nem pusztán és kizárólag a vulgármarxista szűkkeblűség ellenében kel védelmére az antirealista irányoknak általában, hanem az Ady, Szabó Dezső, Németh László által támadott (különben romantikaellenes) Arany-Gyulai iskolának a történeti érdemeit sem veszíti szeme elől, s igazságot szolgáltat a Németh László esszéiben egyoldalúan jellemzett Eötvösnek és Babitsnak is. Szükségszerű volt tehát (mert elkerülhetetlen volt) egyfajta kényszerű igazodás a kötelező ideo-

1 SÖTÉR István, *A magyar romantika* = Uő, *Romantika és realizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1956, 92.

2 FERENCZI László, *Sötér István*, Bp., Akadémiai, Bp., 1979 (Kortársaink), 71.

Áttételesebb következménye a korszaknak, hogy az irodalomtörténész olyan kategóriák használatára ösztönzi, amelyek nem fedik teljességgel a regény világát, illetve olyasmire is kiterjednek, ami nem tartozik hozzá. Barta János szóba is hozza az Eötvös-monográfiáról szóló bírálatában, hogy *A karthausi ifjú* hősenek lelki válságát elemezve Sőtér olyan kapitalizmus-fogalommal operál, ami a 19. század közepén egyszerűen nem létezett: „Ez a marxi szemléletet alkalmazni óhajtó irodalomtörténész visszavetítő eljárása. Hangsúlyozni kell, hogy Eötvösök nemzedéke számára még nem létezett a 'kapitalizmus' úgy, ahogy ma történelmi távlatból a múlt század jelenségeit összefoglaljuk.”⁷ Bizonyos mértékű vulgarizálásra több példa is akad. Arany-tanulmányában azt írja például, hogy a *Katalin* szinte Petőfi módjára támadja a feudalizmust és „látja meg az oligarchia kegyetlenségét”.⁸ A *Bolond Istók* első énekében is a „realista, népies ábrázoló művészetet érzékeli”.⁹ Ezekért azonban talán nem is a Rákosi-korszak tehető felelőssé. Egyszerűen nem figyel Arany önkomentárjára, mely byroni, majdhogynem verselési bravúr feladatnak mondja a *Katalint*. A *Bolond Istók* szokatlan, Byrontól eredeztethető, a későbbi posztmodern eljárásokra emlékeztető trükkjei sem keltik fel érdeklődését. 1948–1949 előtti műveiben is kortávlatok, emberi momentumok, szellemtörténeti módon alakított stílusmagyarázatok álltak hozzá közel, s nem a nyelvi szintű epikai eljárások mögötti formaihletek. (Sok mindenkitől tanult: Horváth Jánostól, a francia stílustörténettől, Babitstól, másoktól, de az orosz formalistáktól kevesebbet.)

Sok esetben az jelentett dilemmát, hogy miképpen lehetne politikai pozitívumok jegyében méltatni az adott író. Petőfi ilyen szempontból nem okozott sok nehézséget: az ő baloldali politikai radikalizmusa, osztályharcos indulatai csakugyan az sugallják, amire a szocialista politikai demagógiának szüksége volt. A költő szerepjátszó hajlamát viszont nehéz lett volna tagadni. Ezért Horváth Jánossal (tisztelettel és tapintattal) polemizálva úgy kellett fogalmaznia, hogy a részegember-versek hőse valóban nem Petőfi, de mégis lírai köze van hozzájuk, ahogy általában is a zsánerdalok „a népi-plebejus magatartásnak egy újat hozó, s a régi Magyarország ellen lázadó, azzal egyezkedni nem hajlandó költői magatartásnak kifejezői”,¹⁰ ahogy népdalai sem szerepjátékok, hanem egyszerűségük, közvetlenségük egy új érzésmódot szolgáltattak meg. Petőfi nem szerepjátásból folyamodik a népdalhoz, hanem mivel a „fiatal Magyarországra jellemző tipikus érzelmet leginkább a népdalban lehet tipikusan megszólaltatni”.¹¹ A *Romantika és realizmus* két Petőfi-tanulmánya (*Petőfi a János vitéz előtt; Petőfi a Felhők után*; mindkettő 1954-es) már választott témájánál fogva is el tudja kerülni a világszabadság-költő vulgáris portréjának túlzásait.

Arany János című tanulmánya – bár hangsúlyozza a költő plebejus, sőt időnként forradalmi megnyilatkozásait – tisztázza, hogy Petőfivel ellentétben Arany világnézete erkölcsi jellegű, s a „kivezető út” többnyire valamilyen „spirituális-etikai magatartás-

7 BARTA János, *Sőtér István: Eötvös József*, It, 44(1956), 349.

8 SÖTÉR István, *Arany János = Uő, Romantika és realizmus*, i. m., 176.

9 *Uo.*, 177.

10 SŐTÉR István, *Petőfi a János vitéz előtt* = Uő, *Romantika és realizmus*, i. m., 125.

11 *Uo.*, 127.

illetve elavuló eredményeinek arányát. Az ember és műveiben Montaigne-t idézi: az alkotásokban bizonyos közöny rejlik aziránt, hogy az utódok mit fedeznek fel, mit értékelnek benne. Ez Sötérre vonatkoztatva is elgondolkodtató. Egyfelől tudatosan és szívósan ért el eredményeket és pozíciókat, alkotott műveket és formált közösségeket. (Az 1960-as években, de később is, mondják, az Irodalomtudományi Intézet magán viselte az ő alapítói ambícióinak és igényeinek nyomait.) Másfelől: lehet, hogy sok mindent cserben is hagyott, talán műveit is, leszámítva a szépírói alkotásokat. Teremtett és korrigált, sok mindennel törődött, sok mindennel nem, ám a végeredményt nem lehet figyelmen kívül hagyni: egy roppant nehéz irodalmi és tudományos korszak normalizálását szinte erőlködés nélküli magabiztossággal és meglehetősen kevés hibás találattal végezte el.

VERES ANDRÁS

Sőtér István, a 20. századi magyar irodalom kutatója

Sőtér Istvánt irodalomtörténészként mint a 19. század kutatóját szokás számon tartani. Monografikus igényű munkáinak impozáns sorozata – az 1941-es *Jókai Mórtól* a két változatban is megírt *Eötvös Józsefen* (1953, 1967) és a századközép nagy ívű rajzán, a *Nemzet és haladás*on (1963) át a Madách művét újraértelmező *Álom a történelemről* című könyvéig (1965) – igazolni látszik e vélekedést. Mégis egyoldalúnak tartom e beállítást. Igaz, Sőtér István nem írt hasonló terjedelmű tanulmányokat a 20. századi magyar és világirodalom jeles alkotóiról és alkotásairól, de szinte programszerűen igyekezett tájékozódni és szembenézni kortársai teljesítményével is. Munkássága alkonyán három terjedelmes gyűjteményes kötetben jelentette meg értekező életműve ekkor is vállalhatónak talált részét. A 20. századról szóló utolsó kötete, a *Gyűrűk* sem marad el a másik kettőtől koncepciójának tágasságában vagy álláspontjának kidolgozottságában.¹

Ez korántsem annyira meglepő, ha figyelembe vesszük értekezői hitvallását, melyet többször is megfogalmazott. Például a *Gyűrűk* élére írt előszóban ezt találjuk: „Az irodalomtörténész nem sokban különböztethet az irodalomkritikustól, vagyis nyugtalanító lehetne, ha túl sok mindenben különböznék. De ugyanígy a kritikus is kontár marad, ha nem őriz magában valamit az irodalomtörténészből, sőt a teoretikusból.”² Sokféle irodalomtörténeti stratégia létezik; mind a mai napig eleven az a hagyomány, amely szigorúan vett tudományként határozza meg magát, és mindenekelett alapos és megbízható ismereteket kíván adni, szűk korlátok közé szorítva a saját véleményét. Sőtér Istvántól igen távol állt e pozitivisták örökség, ő elsősorban *irodalmi ember* akart lenni, aki számára az irodalom nem válhat múzeummá vagy szentéllyé, mert mindig és mindenben jelen lévő, a mindennapi életet is orientáló szellemi tényező. Sőtér esetében szinte magától értetődő az átjárás a szépírói és az értekező életmű között; hasonló kedvvel írta esszéit és recenzióit, mint a körütekintően és kimerítően adatolt, nagyobb szabású irodalomtörténeti vállalkozásait. Abból indult ki, hogy mindig a művek fontosak, nem alkotók; a művek pedig mint *személyiségek* folytatnak velünk párbeszédet, s ebben a dialógusban az olvasó sem kevésbé fontos, hiszen csak általa élnek-élhetnek *jelen idejüként* a klasszikus szövegek is. Mivel az irodalom ki van szolgáltatva e kapcsó-

1 A három gyűjteményes kötet: SÖTÉR István, *Werthertől Szilveszterig: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1976; Uő, *Félkör: Tanulmányok a XIX. századról*, Bp., Szépirodalmi, 1979; Uő, *Gyűrűk: Tanulmányok a XX. századról*, Bp., Szépirodalmi, 1980. A közel hasonló terjedelem annál inkább figyelemreméltó, mert a középső kötet, a *Félkör* tartalmazza a két rövidebb monográfiát is Jókai Mórról és Az ember tragédiájáról.

2 SÖTÉR, *Gyűrűk*, i. m., 5.

A kötet elején található *Négy nemzedék* című portrészorozat eredetileg egy költői antológiában jelent meg 1948-ban, s arra vállalkozott, hogy a kortárs költők – Heltai Jenőtől és Füst Milántól Szabó Lőrincen, Illyés Gyulán és Vas Istvánon át Pilinszky Jánosig és Lakatos Istvánig – költészetét, pontosabban költői személyiségének karakterét villanásnyi pillanatképekben rögzítse.⁵ Aligha meglepő, hogy megjelenésekor az antológiának számottevő hatása volt, és Sötér mini-esszéinek megállapításait 1980-ban is vállalni lehetett.⁶ Ez annak köszönhető elsősorban, hogy e bevezető szavak célja nem annyira az ítékezés, mint inkább a méltányos megértés. Még akkor is, amikor olyan

6 Itt Ferenczi Lászlót idézem, aki Sötér István szépirói munkásságáról írt könyvében az értekező életműből mindössze két szövegre tér ki: az 1941-es Jókai-tanulmányra és a *Négy nemzedék*re. „A *Négy nemzedék* különös sorsú és különös súlyú költői antológia. Megjelenésekor kritikai visszhangja egyértelműen negatív volt: »az osztályharc élesedése« időszakában, írta Simó Jenő a *Csillagban*, »nem hisszük, hogy az antológia hasznos lenne a népi demokrácia kulturális fejlődése számára«. Nem sokkal később több tucat költő (és író) évekre kiszorult az irodalmi életből és a köztudatból [...]. A személyi kultusz éveiben az irodalom iránt érdeklődővé-fogékonnyá vált gimnazisták számára a *Négy nemzedék* antikváriumokban hozzáférhető egy-egy példánya volt a híradás a magyar költészet reális értékeiről. [...] A *Négy nemzedék* Sötér István tudtán és akaratán kívül vált egy évjárat alapkönyvévé. Szándéka szerint az élő magyar költészet kritikái bemutatása volt [...]”. FERENCZI László, *Sötér István*, Bp., Akadémiai, 1979 (Kortársaink), 98–99.

A Gyűrűkben összegyűjtött írások között feltűnően kevés az olyan szöveg, amely az 1950-es évek első felében született. Mintha a szerző ott folytatta volna az 1950–1960-as évek fordulóján, ahol az 1940-es években abbahagyta. Sokszor még az írások szereplői is azonosak – mint Radnóti Miklós vagy Németh László.¹⁴ Mivel e kötetből hiányoznak a nagyobb terjedelmű tanulmányok, s a gyűjtemény túlnyomó részéről elmondható, hogy írói portrék sorozata, talán kevésbé rajzolódik ki határozott összkép, mint a 19. századi kötetben. (Bár ott is a portrék dominálnak, így óhatatlanul töredezett a korszak, illetve korszakok háttérrel.)

Annyi megállapítható, hogy Sötér Istvánnak mindenekelőtt a Nyugat első és második nemzedékéről van érdemi mondanivalója, s a századelőn bekövetkezett fordulatot ritka nagy szerencsének tartja irodalmunk megújulása szempontjából.¹⁵ Ez nem jelenti azt, hogy a 19. század második feléhez képest valamifajta radikális törésvonalat látna. Az irodalomtörténeti kézikönyv általa szerkesztett kötete, amely a magyar irodalom 1849 és 1905 közötti történetét foglalja össze, mintegy *teleologikus* folyamatként mutatja be, és mint a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozását és differenciálódásának első két szakaszát írja le azt.¹⁶ Ha a következő köteteket is ő szerkesztette volna, föltehetően hasonlóképp járt volna el, s a nemzeti-polgárosult irodalom megújulása újabb hullámának nevezte volna a Nyugat fellépését. A feltételes módot akár el is lehet hagyni: Sötér úgy látta (méltán látta úgy), hogy a századfordulón már a 19. század derekán kialakult népnemzeti hagyomány megtagadása volt a feltétele a továbblépésnek. A Nyugat voltaképpen a kortárs európai irodalom kihívására akart válaszolni, és teljesítményének jelentőségét nem csökkentti, hogy

mintegy középpontját képezik. Sőt, a *Hajnali részegség* költészete szinte az Esti Kornél-ciklus kisugárzásaként hat. Az Esti Kornél, a Tengerszem-korszak Kosztolányijánál nagy változás megy végbe: világa megtelik szeretettel, könyörülettel – az ötletek hidegsége, csillogása helyébe megértés, az együttérzés melege lép. Az élet nem játék többé, hanem mély értelmű talány: örömek és szörnyűségek csodálatos szövedéke. [...] *Klasszikus művészet* ez: Kosztolányi utolsó novellái – nem utolsósorban az író érett formaművészetének jóvoltából is – a bemutatott világ, a tárgyat átjáró költői érzem, a kifejezési teljesség és szabatoság klasszikus teljességéhez jutottak el. A magyar novella a századfordulótól kezdve világirodalmi szintet képvisel. Móricz Zsigmond mellett – és a Kosztolányival egy időben kibontakozó Nagy Lajos, majd pedig Gelléri Andor Endre szomszédságában, az *Esti Kornél*, a *Tengerszem* írója olyan művet hoz létre, melyet immár nemcsak magyar, de világirodalmi mértékekkel kell mérnünk.” SÖTÉR István, *Kosztolányi összes novellái*, Magyar Nemzet, 13(1957)/11. (szept. 20.), 7. Vö. még a kritikai kiadást: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, szerk. TÓTH-CZIFRA Júlia, VERES András, Pozsony, Kalligram, 2011, 684–686.

14 Vö. a Gyűrűk következő írásait: *La Fontaine és Radnóti Miklós* (1948) és *Külföldieknek – Radnóti Miklósról* (1964), ill. *Németh László tanulmányai* (1942), *Németh László és az Iszony* (1948) és *Az újraválasztás naplójából: Németh László – tragikum vagy program?* (1977), *Inasság vagy rokonság? Németh László és Tolsztoj* (1978).

15 Természetesen Sötérnek is vannak kedvenc szerzői: az első nemzedékből Babits, Kosztolányi és Krúdy (Adyról viszonylag későn írt, nem igazán jelentőset), a második nemzedékből Márai Sándorról és Illyés Gyuláról elismeréssel, Németh Lászlóról fenntartásokkal írt. Feltűnő, hogy csupán utalásai vannak József Attilára.

16 Vö. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965 (A Magyar Irodalom Története, 4). Bár terminológiája különbözik, de lényegében hasonló felfogás jellemzi Sötér István 1963-ban megjelent *Nemzet és haladás: Irodalmunk Világos után* című korszak-monográfiáját is (Bp., Akadémiai, 1963).

valójában nem a jelenhez fordult, hanem a felmúlthoz: a romantikus zsenielmélet, az esztéticista művészetfelfogás és az impresszionista kritika érveivel.

Sőtér István mindenkor szintézisre törekedő, az ellentétes irányzatok között egyensúlyt kereső beállítottságához az ilyen átfogó konstrukciók álltak közel. A jellegadó irány kiemelése természetesen háttérbe szorítja a más vagy ellentétes irányzatok képviselőit, Sőtér azonban ügyelt rá, hogy ha nem is parttalan, de minél szélesebb legyen az általa használt kategória, s minél többen férjenek bele. Érdekes felfigyelni arra is, hogy a 19. század derekától kibontakozó irodalmat *nemzeti-polgárosult* irodalomnak nevezte és fogta fel, márpedig az összetétel második tagja távolról sem magától értetődő, ha a magyar fejlődés megkésettiségre gondolunk. Egy alaposabb szövegelemző vizsgálat bizonyára kimutatná, hogy Sőtér társadalmi értékrendjében a polgárosodás állt a csúcson, de ezt a pártállami időkben kénytelen volt történeti érvényében korlátozottan nyilvánítani.

Az ördög persze a részletekben rejlik. Mivel nem vállalkozhatom a *Gyűrűk* valamennyi portréjának bemutatására, példaképpen a Kosztolányi írói arcképét megrajzolóra térek ki részletesebben.¹⁷ Már hivatkoztam Sőtér István 1957-es recenziójára, mellyel a politika által háttérbe szorított Kosztolányi rehabilitálását próbálta segíteni.¹⁸ 1965-ben publikált tanulmányában tulajdonképpen a recenzióban kifejtett álláspontot fejlesztette tovább.¹⁹ Itt is kiemelt jelentőséget tulajdonít Kosztolányi kései (Sőtér megközelítésében: harmadik, félbemaradt) korszaka novelláinak és verseinek, melyek közös sajátja a líraiság: „Az utolsó novellakorszakot olyan líra hatja át, mely az utolsó évek nagy verseit is megkülönbözteti.”²⁰

Kosztolányi védelmét próbálja ellátni Sőtér, amikor azt hangsúlyozza, hogy *iróniája a lírikusé, nem a satirikusé*:

17 Eredetileg: SŐTÉR István, *Kosztolányi Dezső*, Kritika, 3(1965)/4, 26–34; *ua.* = Uő, *Gyűrűk, i. m.*, 177–194; a továbbiakban ennek lapszámát adom meg.

18 A polgárinak ítélt-bélyegzett irodalom kizorításának viszonylag korai fázisában, 1947-ben került sor a Kosztolányi Dezső személye és életműve elleni támadásra. Ebben több ok játszhatott közre. Egyfelől Kosztolányi népszerű író volt ekkor, népszerűbb, mint bármikor korábban. Másfelől baloldali körökben nem felejtették el, és nem bocsátották meg *Pardon*-korszakát, s ez könnyű prédává tette őt. Nem véletlen, hogy még Lukács György is (aki egy cikk erejéig kapcsolódott be közvetlenül a vitába) elsősorban a *Pardon*-rovatra hivatkozott, és bár látszólag árnyaltan-megengedően fogalmazott, a hangsúlyt mégis csak erre tette. A klasszikus-filológus Szabó Árpád vállalkozott arra, hogy leszámoljon Kosztolányival, és kézenfekvő volt számára az Ady-Kosztolányi ellentétre építeni vádiratát. A végül hatalmi szóval eldöntött vita valódi tétje felől Szabó Árpád nem hagyott kétséget: „A Kosztolányi-kérdés – valljuk csak be őszintén – a magyar irodalom és ezen keresztül a magyar szellemi élet jogfolytonosságának a kérdése is. Mert arról van itt szó voltaképpen, hogy a Petőfi-Vajda-Ady-József Attila vonal lesz-e szellemi fejlődésünk értékmérője, vagy a másik, az Arany-Babits-Kosztolányi és az utóbbi kettő mai epigonjainak vonala.” (SZABÓ ÁRPÁD, *Írástudóknak való*, Valóság, 3[1947]/3, 202.) Tehát az új magyar irodalmi kánon felállítása volt az igazi cél.

19 A két szöveg közelségét mutatja, hogy a tanulmány mondatokat vesz át a recenzióból.

20 SŐTÉR, *Gyűrűk, i. m.*, 194.

405

ennek visszahatásaként az 1963-as újrakiadást követően Kosztolányi legjelentősebb művének kiáltották ki.²⁴ Sőtér – bár kimondatlanul, de Bóka Lászlóval és másokkal vitázva – elsősorban az *Aranysárkányt* jelölte meg az életmű csúcsaként:

Nero, a véres költő és Édes Anna összetartoznak, mivel mindkettő a kortársi világról szól, tehát arról a világról, melyben Kosztolányi a leginkább idegennek érzi magát. Az előbbi kulcsregény módján, áttételesen szól erről a világról, az utóbbi a közvetlen, realista ábrázolás módszerével. Ebben a két regényben az író nem arról szól, ami a legfontosabb, a legkedvesebb neki, nem arról a világról, melynek poézisét a lelkében hordozza. Mindkét regény inkább tagadása ennek a poézisnek – még ha mindkettőben jelen van is már az a sztoicizmus, mely az adott világgal szemben a menekvés egyetlen lehetőségének látszik. Ez a sztoicizmus azonban hiányzik azokból a regényekből, melyek a gyermekkori világ tárgyias ábrázolását nyújtják. Az *Édes Anna* nagyon is megérdemelt sikere, az itt ragyogóan megoldott realista ábrázolási feladatok, s még az ellenforradalmi korszakról nyújtott, villámfény erejével ható jellemzés sem szoríthatja háttérbe a *Pacsirtát* és az *Aranysárkányt*, melyeknek mondanivalója mélyebb és lényegesebb akár a *Nerónál*, de még az *Édes Annánál* is.²⁵

Találó megfigyelése az *Aranysárkány* hősről, Novák Antalról, hogy még tragédiájánál is rettenetesebb az, hogy *jeltelen* marad. Az már vitathatóbb, hogy a jeltelenségből Novák *talányosságára* következtet – e gesztussal mintegy az *Aranysárkány*nak ajándékozva azt, amit az értelmezők általában az *Édes Anna* ábrázolásmódjához kötnek:

Az *Aranysárkányból* hiányzik a sztoicizmus kiegyenlítő bölcsessége. De a költemények és a novellák világával rokonná válik e tragédia: jeltelensége miatt. Novák öngyilkosságának okát soha senki sem érti meg, holott ennek okai nagyon is nyilvánvalóak. Vagy talán nem akarják, nem merik megérteni az okokat? A jeltelenség néha csak az értetlenség, a közöny vagy a gyávaság folyománya. A világnak nincs szüksége Novák normatív erkölcsére, és őrá sincs szüksége, még ha becsüli is. Ekkor még azt hiszi Kosztolányi, hogy az egyes ember sorsát, végzetét lehetetlen megközelíteni. *Esti Kornél*-korszakában a szeretet, az együttérzés már hidat épít a külön sorsok és végzetek között [...]. [A]z *Aranysárkányból* hiányzik az irónia. Novák Antal helyzetéről nem is a lélektani ábrázolás árul el legtöbbet, hanem a temetés leírása, ez a hírlapi beszámolónak beillő leírás, mely minden részletet számba vesz, és a részletekből semmire sem enged következtetni. Az, amit láthatunk a másik ember sorsából, nem engedhet következtetnünk erre a sorsra.²⁶

24 A regény Fábry Zoltán rendezte filmváltozata (1958) egyengette az utat a könyvkiadás előtt. Elsősorban Bóka László irodalomtörténész, egyetemi tanár érdeme, hogy az *Édes Anna* 1963-ban ismét megjelenhetett. Az új kiadás negatív hozadéka, hogy két helyen megcenzúrázták a regény szövegét, a későbbi kiadások pedig követték példáját.

25 SÖTÉR, Gyűrűk, i. m., 190–191.

26 Uo., 193.

A tanulmány idézett részlete alapján talán érzékelhető, hogy mit jelentett Sötér István számára a helyes olvasatért való küzdelem programja. Ám ez nemcsak a mások értelmezésével folytatandó vita vállalására kötelezte, hanem a saját, már meghaladott álláspontját érvénytelenítő fellépésre is.

Jó példa lehet erre, hogy 1985-ben, a Kosztolányi-centenárium ünnepségei idején ismét az életmű legfőbb tanulságainak összefoglalására vállalkozott, de a húsz évvel korábbi tanulmányhoz képest jelentős módosítással. Míg korábban a gyermek- és ifjúkori élményvilág meghatározó szerepét hangsúlyozta, ekkor már az *Édes Anna* krisztinavárosi környezetét is egyenrangú élményháttérként értékelte.²⁷ Minthogy a korábbi vitahelyzet elmúlt, Sötér már jóval megértőbb az *Édes Anna* iránt, és abban látja másnak, mint a két bácskai regényt, hogy

az ambivalencia átadja helyét egy sokféle szálból, sokféle eredetből összeálló együttesnek. Édes Anna gyilkossága nemcsak társadalmi helyzetének következménye, sőt talán annak legkevésbé. Még Moviszternek sem hihetünk, aki a szeretetlen bánásmódot vádolja Víznyékét. Nagyobb a szerepe Patikárius Jancsinak, a magzatelhajtásnak, s annak a szerelemnek, mely Anna érzelm nélküli életébe elemi erővel törhetett be, a lány egyetlen érzelmeként. Az érzelmekben szegény lélek bármilyen érzelmet makacsabbul tart meg, mint a szerencsésebb alkatúak. Az ágyában őrzött tyúkhöz Anna ugyanolyan makacsul ragaszkodik, mint az emléke elhozott trombitához, vagy az „apró, összeégett, megszenesedett magyar gesztenyéhez”, melyet az úrfitól kapott, és azóta is őrzött kis motyójában. Világos, hogy Anna azért követ el gyilkosságot, mert egész érzelmi életét el kell fojtania, mégpedig leginkább a gyilkosságot megelőző estélyen, melyen Jancsi is megjelent. [...] Az *Édes Anna* erkölcsi végtanulása egy keresztényi sztoicizmus [...]. Az irodalom anyagára fordítva át a sztoicizmust: az írói magatartás legfontosabb elemének a *belátást* érezzük – Moviszter belátását, és Esti Kornélét is. Inkább az előbbiét, aki *belátja*, hogy az eszmét nem lehet megvalósítani, de belátásunkkal, mely irgalom is, legalább közel kerülhetünk a szenvedőkhöz.²⁸

Míg korábbi tanulmányában Sötér elhárította Kosztolányi szerepjátszását (úgy vélte, nem kell elhinni neki, hogy álarcot visel), újabb írásában éppen a szerepek mögé rejtezés tekint az író jellegzetes attitűdjének.²⁹ Ám az írói „rejtőzés” kivitelezésében mutatkozó különbség a líra és az epika között messzemenő következményekkel jár. Első lendületében Sötér mintha revideálni próbálná korábbi álláspontját a Kosztolányi-próza lírai karakteréről: „a prózaíró Kosztolányi egy ideje feledtette velünk a költőt, és ez azért hiba, mert a rejtőzés játékaik sikerebbek, de kockázatosabbak is a prózában, mint a lírában. A lírikus nem tud annyira színt játszani, mint a prózaíró, az ő ihlete spontánabb, önkéntelenebb, s különösen egy olyan valódi lírikus alkaté, amilyen Kosz-

27 Vö. SÖTÉR István, *A rejtőző Kosztolányi*, Új Írás, 25(1985)/11, 7–8. A tanulmány olvasható a következő kötetben: *A rejtőző Kosztolányi: Esszék, tanulmányok*, szerk. Mész Lászlóné, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 7–15. A továbbiakban a folyóiratközlés lapszámait adom meg.

28 Uo., 7.

29 Vö. uo., 3, ill. 4.

THOMKA BEÁTA

Analógiák és eltérések szövevénye

Sötér István komparatista módszeréről

Az európai önismeret és a közös hagyományát őrző művelődéstörténet megbecsülése paradox módon hiányzó elemei a jelenkor tudásszerkezetének. A nemzeti kultúra önértékei e perspektíva nélkül vagy túlbecsültek, vagy alábecsültek. A régebbi nemzedékeknek: Babitsénak, Szerb Antalénak, Eckhardt Sándorénak, Sötér Istvánénak még a birtokában volt e tudás. Erről tanúskodnak műveik és szemléletük tágassága is.

Sötér István tudományos pályájának egyik vonulata az összehasonlító irodalmi kutatás, aminek ívét követve kívánok néhány vonással hozzájárulni a mostani tanácskozáshoz. Az irodalomtudomány 20. századi változásaiban a *littérature comparée* fogalma, jelentése és jelentősége módosult. A komparatiztika a nemzeti irodalmak közötti és a felettük álló, általánosabb összefüggéseket követi, szempontrendszere pedig a történeti, az elméleti és az egyidejű kritikai vizsgálódásokból sem nélkülözhető. A kapcsolat- és hatástörténet a magyar kutatásokban tartósan a filológiára alapozott. Minthogy az elméleti, poétikai beállítottság hagyománya igen gyér, az egybevető szempont és a tágabb kontextusok figyelembevétele így inkább az elmélyült nemzeti irodalomtörténeti vizsgálódásokra hárult.

A 20. század harmadik harmadának módszertani és szemléleti változásai sok ellenállásba ütközve jutottak el a hazai terepre, az ezredvégre pedig a tudományágak belső rendszerének módosulásával a *littérature comparée* eredeti célkitűzései sem maradtak érintetlenek. A jelenkorban mind több kutató munkásságában kifejezésre jut a belátás, hogy az összehasonlító irodalomvizsgálat nem függetleníthető a művészeti ágak közötti viszonyok kérdéseitől sem. Az irodalom és poétika interkulturális vonatkozásainak fontosságáról – a nemzetközi érdeklődéssel párhuzamosan – immár a hazai komparatiztika is meg van győződve.

Sötér négy évtizeden át, az 1930-as évek közepétől az 1970-es évek második feléig tanúja, művelője, aktív részese a szakterület tudománytörténeti átalakulásainak. Az életműben a korai művelődéstörténeti munkák és az interpretációk a szellemi alapozás részei, a nemzeti irodalom és a különféle „kulturális zónák” irányzatait, stíluskategóriáinak viszonyát, illetve az egybevetés mibenlétét tárgyaló írások pedig későbbi jellegzetes felfogásmódjának megnyilvánulásai. A három vonulat egységet alkot a magyar összehasonlító irodalomtudomány 20. századi történetében.

Komparatiztikai érdeklődésének alakulásához érdekes kiindulópontot kínálnak Sötér 1938-ban írott mondatai:

Minden tudós vágya, hogy élete pozitívista, adatgyűjtő korszakának fegyelme, erőfeszítése után valami összefoglaló, eredményeket, tapasztalatokat könnyedén, természetesen elrendező művet alkosson, mely egyszerre foglalata a felhalmozódott kincsnek, és úttörő vállalkozás mind szélesebb lélegzetű, mind tágabb látképű alkotások felé. A tudós munkája akkor érintkezik a művészével, midőn az aprólékos részletek és eredmények nem önmagukért, nem egy puritán tudomány-erkölcs jegyében születnek csupán, hanem egy nagy kompozíció részleteiként, egy mindenén átvilágító elv ábrázolására, olyan mű kedvéért, mely éppúgy az ember és a lét örök képletét bogozza, mint az igazi művészi alkotás.¹

Kétlem, hogy e fiatalon körvonalazott mintát megvalósultnak érezte volna saját összehasonlító kutatásait illetően pályája végén. Komparatistikai munkái mégis gazdag anyaggá állnak össze, noha a tudományos opus központi eredményei más terepen keletkeztek. Az európai és világirodalmi komparatív tevékenység ugyanis ama tágabb egység szegmense, amit az életműben a 18–19. századi nemzeti irodalom történeti és monografikus feldolgozásai, a műfordítások és a tudományszervezés együttese képvisel.

A korai szakasz központi feladatát a magyar–francia művelődéstörténeti és irodalmi kapcsolatok, hatások feltárása képezi az 1930-as évek végén és az 1940-es évek első felében. A rövidebb közlemények után 1946-ban megjelent, csaknem ezer év eszme-, politika-, művelődés-, művészet- és irodalomtörténetét vázoló *Magyar–francia kapcsolatok* című kötet a munkásság felkészülési szakaszának dokumentuma. Másik tömböt alkotnak a kortárs francia művekről e periódusban folyóiratokban közölt kritikai tanulmányok, melyeket az ugyancsak 1946-ban kiadott *Játék és valóságban* gyűjtött egybe. Nemzedéke egy részének felfedezésszerű tapasztalata, korélménye a francia kultúra múltja és irodalmi jelene, amit Sőtér ekkoriban mint „változhatatlan Imagó”-t emleget, érdeklődését pedig a történeti gyökerű, németellenes magyar szellemi magatartás összefüggésébe illeszti.

A címadó írásban jól tapintható egy jellegzetes szemléleti mozzanat: a szerző a friss francia irodalmi tapasztalatok alapján értelmezi a magyar alkotásokat, a francia művek olvasatában pedig a saját nemzeti irodalmának látószögéből következő kritikai vélemény is érvényre jut. Gozsdu Elek és Tolnai Lajos műveiben a francia realizmus hatását érzékeli:

A kísérleti regény már-már új módszer útjaira vezet a századforduló magyar irodalmát s ha Justh Zsigmond be tudja fejezni a művét, talán megszületik nálunk is az a társadalmi regény, mely maig is adós még a magyar emberi komédia nagy körképével.²

1 SÖTÉR István, *A francia szellem = Uő, Világtájak: Esszék és jegyzetek*, Bp., Szépirodalmi, 1957, 187. (Eredetileg a Magyar Szemle 1938-as évfolyamában jelent meg, melynek főszerkesztését ebben az évben vette át Eckhardt Sándor.)

2 SÖTÉR István, *Francia–magyar művelődési kapcsolatok*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1941 (Kincsestár, 133), 75.

Sötér gondolkodásmódját kezdettől fogva az a meggyőződés alakítja, hogy a nemzeti sajátosságok felismerésének és értékelésének nélkülözhetetlen távlata az európai panoráma. Írásaiban a *kép* és *összkép* fogalmak nem metaforák, hanem az egymásra utaltság fontosságát hangsúlyozó koncepció jelzései.

A francia fogékonyság és kutatói beállítottság természetszerű, ha a két világháború közötti Eötvös Collegiumból kiinduló és a tanulmányokat Párizsban folytató fiatal nemzedék nevelődési irányából és lehetőségeiből indulunk ki. Sötér 1931–1935 között francia–magyar–német szakos hallgatója, 1935–1936-ban pedig a párizsi École Normale Supérieure ösztöndíjasa. Ezt követően előadóként visszatér az Eötvös Collegiumba. Ha két-három évtized távlatából tekintünk vissza a pályakezdetre, magától értetődőnek tűnik a horizont későbbi kitágulása, „a komparatista módszerének” kiteljesedése, valamint az igény, hogy a magyarországi kutatások mind egyéni, mind szakmai vonatkozásban lépést tartsanak a szakterület európai és a világban zajló folyamataival.

A *Világtájak* (1957) című vaskos kötetbe gyűjtve az 1935–1957 között keletkezett, az európai és amerikai műveket tárgyaló kritikai, értekező és alkalmi írásait, Sötér talán éppen ennek az elvi álláspontnak a személyes történetét kívánta dokumentálni. A szövegek nem követnek feltétlenül egybevető szempontokat, meghatározójuk inkább a világirodalmi tárgy, téma és tájékozódási igény. Az 1956 elején a szovjet írókról tartott beszédébe például egész magyar és európai hatástörténeti panorámát illeszt, amiben az orosz irodalomnak a 19. századi regényre és a századforduló magyar rövidprózájára tett hatását vázolja.

Mint hogy a kötet írásai által felölelt két évtized jelentős szemléleti változásokat hozott a szerző értelmezés- és megközelítésmódjában, műfajilag pedig nem egységesek, a komparatistikai szempont sem jellemzője minden darabnak. A majdnem hatszáz lapos gyűjtemény két vonatkozásban mégis pontos képe a pályáivnak. A nézetbeli átalakulások nem gyengítik a korai nagy intellektuális, szellemi és művészi élmények hatását. Az ízlés, fogékonyság, tájékozottság által letisztult értékrend hangsúlyait illetően tartós a klasszicizmus és a realizmus örökségének kiemelése – a történeti és a kortárs élményekben egyaránt. Sötér számára meghatározó nemzedéki tapasztalatot jelent a kortárs André Gide klasszicizmusának megbecsülése. Ebben osztozik az előtte járók (a Nyugat kritikusai, Németh László, Szerb Antal, Gyergyai Albert) elismerő viszonyulásában, akik kitüntetett figyelemben részesítik Gide poétikáját.

1939-ben Szerb Antalnak válaszol a „játék és valóság” nemzedéki felfogását illető bírálatára, majd 1943-ban az Ezüstkor alkotói nevében Halász Gábornak ír vitairatot: ebben különös módon Halász az „új realizmus” képviselőjeként, Sötér pedig a kereső, kísérletező ifjú szellemiség jegyében lép fel. Az említett központi fogalmak és elvek értelmezésében bekövetkezett változást így kommentálja a csatlomány:

„Betegség és klasszicizmus” viszonyának vizsgálására annak idején 1944 első heteiben, az a mély és kínzó probléma készített, mely a legújabb magyar irodalomnak a realizmussal szembeni állásfoglalásából fakadt, s mely szükségszerűen »szürrealista« korszakának levetkezésével járt.

Az út, melyen akkoriban oly húzódozva, bizalmatlanul indultunk el, ma már tisztán és csalogatóan áll előttünk. „Balzac példája”, melyet Halász Gábor állított élénk, s mely ellen annyi szenvedéllyel tiltakoztunk, mégis helyes példaképnek bizonyult. [...]

Talán ez az oka, hogy a Gide-tanulmányt, végső következtetéseiben ma sem érzem megtagadandónak, s azt, amit „klasszicizmus” névvel illettem, továbbra is a jövő egyik gazdag, s a realizmussal éppen nem ellenkező lehetőségének vélem.

Ebben a hitemben Lukács György nemrégiben igen figyelmesen elolvasott könyvének (*Balzac, Stendhal, Zola*) egynémelyik része erősített meg. Az, amit ő „nagy realizmusnak” nevez, valójában a klasszicizmus néhány legfontosabb jegyét egyesíti magán, így elsősorban a *típus* realista meghatározásával kapcsolatban.³

Sötér munkássága olyan időszakra esik, amikor az irodalmi gondolkodásban és a székebb szakterületen dinamikus szemléleti és módszertani változások játszódnak le.

Az *Eszmei és irodalmi találkozások (Tanulmányok a magyar-francia irodalmi kapcsolatok történetéből)* című gyűjteményes kötet szerkesztői előszavában Köpeczi Béla és Sötér István 1970-ben megállapítja, hogy a hatáskutatás és a kapcsolattörténeti megközelítésmód pozitivista hagyománya nem kielégítő. Sötér tudományszervező tevékenysége hozzájárul az 1960–1970-es évek korszerű komparatistikai irányainak hazai megismertetéséhez, valamint a magyar törekvések nemzetközi kontextusba illesztéséhez is. 1962-ben Budapesten megszervezi az első kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti konferenciát, melyen a komplex-összehasonlító kutatások elvi kérdéseiről referál. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében készült el irányításával az *Histoire comparée des littératures des langues européennes* című kutatási terv, valamint itt a székhelye a Koordinációs Bizottság titkárságának is. Az Association Internationale de Littérature Comparée (AILC) választmányi tagjaként (1964–1970), elnökeként (1970–1973) termékenyen munkálkodhatott a lehetőségek bővítésén. Ezek közé tartozik az Intézet Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztályának létrehozása 1965-ben, Vajda György Mihály vezetésével.

Az akkori korszak fiatal kutatói számára emlékezetes újdonságot tartalmaztak a nemzetközi kongresszusok anyagai, melyeket a Helikon folyóiratszámok közvetítettek hozzánk. „Analógiák és eltérések szövevénye: ezt mutatja akármelyik nemzeti irodalom, ha szembeítjük más irodalmakkal.” Sötér mondata az AILC 8., budapesti kongresszusán hangzott el az alábbi program részeként: „A *littérature comparée* vállalkozásai azt tűzték ki céljukul, hogy egy kulturális zóna (pl. Európa vagy az európai nyelveken megszólaló irodalmak) történetét, törvényszerűségeiket, sajátosságait kutassák.”⁴

Az 1970-es évekre a nemzetközi komparatistikában is érvényre jutott és széles körben elterjedt a belátás, hogy a kapcsolattörténeten, textológián, filológián alapuló vizsgálatok helyett a kultúra- és diszciplínaközi beállítottság érvényesítésére van szükség.

3 A *Játék és valóság* 1946-os kiadásából az 1957-es *Világtájakban* a *Jegyzet és függelék* fejezetbe helyezi át a záró fejezetet. SÖTÉR István, *Játék és valóság: Tanulmányok*, Bp., Hungária, 1946, 68; Uő, *Világtájak*, i. m., 562.

4 Mindkét mondat SÖTÉR István, *Egy nemzeti irodalom története – komparatista módszerrel* című szövegéből származik (Helikon: Világirodalmi Figyelő, 23[1977], 341).

413

Üdvösnék tartanám, ha a nemzeti és összehasonlító irodalomkutatás párbeszédében lassan ez utóbbi javára billenne a mérleg, jelenleg azonban több értelmét látom, hogy a műalkotások némely csoportjának együttes értelmezésére törekedjünk, ahelyett, hogy nagy történeti összefüggéseknek olyan leírására vállalkoznánk, melynek előföltévéseivel szemben nagyon is sok kifogás fogalmazható meg.⁸

414

KECSKEMÉTI GÁBOR

Sötér István és az Irodalomtudományi Intézet

Sötér István (1913–1988) több mint két és fél évtizeden át, 1957 és 1983 között volt az MTA kezdetben Irodalomtörténeti, majd Irodalomtudományi Intézetének igazgatója. Az intézmény vezetőjeként eltöltött éveiről szóló összegzés szükségképpen alig lehet kevesebb annál, mint egyrészt ennek az időszaknak a rendszeres intézménytörténeti monográfiája, másrészt az általa irányított szintetizáló vállalkozásoknak a tudománytörténeti értékelése. Nyilvánvaló, hogy egy rövid tanulmányban lehetetlen kivitelezni ezt a sokrétű és nagyigényű feladatot, ezért a címbe foglalt kereteken belül szabatos önkorlátozással kellett kijelölnöm azt a szűkebb tárgyat, amiről részletesen írok. Időben tehát Sötér első igazgatói évtizedére szűkítettem a tájékozódásomat, a tanulmányban érintett jelenségeket pedig a forrásadottságok határozták meg.

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében ma már kitűnően rendezett irattár, az intézeti archívum áll az intézmény és az általa irányított vállalkozások történetében tájékozódni kívánó kutatók rendelkezésére. A gyűjtemény elhivatott kezelője, Simon Zsuzsanna a legfontosabb, az intézmény működését leginkább jellemző és a legérdekesebb dokumentumok köréből egy bő négyszáz lapos válogatást is szerkesztett a közelmúltban.¹ A Sötér igazgatói tevékenységére vonatkozó források közül két nagyobb iratcsoport kézenfekvően kínálkozott a jelen áttekintéshez: az igazgatói levelezés és az intézet vezető testületeinek üléseiről felvett jegyzőkönyvek.² E források természete jelentős hatással van arra, amit és ahogyan tisztázni lehet az intézet és benne Sötér István 1957–1967 közötti működéséről.

A levelezésnek csupán erősen hiányos gyűjteményét őrzi az intézeti archívum. Sötér ugyanis az intézettel párhuzamosan más jelentős intézmények irányítójaként is működött, intézetigazgatói megbízásával egy időben volt az ELTE rektora és tanszékvezetője, a Magyar Pen Club elnöke, akadémiai tisztségeket viselt, nemzetközi tudományos szervezetekben dolgozott. Azoknak az ügyeknek a teljességéről, amelyeket intéznie kellett, csak mindezeknek az intézményeknek az archívumai együttesen tudnának áttekintő képet adni, nem szólva a különféle magángyűjtemények ma is magántulajdonban álló vagy időközben már közgyűjteménybe került darabjairól. Meglehetősen esetleges és

1 SIMON Zsuzsanna, *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig: Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, Bp., Nap Kiadó, 2011.

2 Az intézeti archívum iratbeosztása egyszerű és könnyen áttekinthető logikát követ, ezért az alábbiakban nem adok egyenként jelzetet az idézett iratokhoz. A dokumentumokra tett minden hivatkozás az *Igazgatói levelezés* és *Az intézet vezető testületeinek jegyzőkönyvei* elnevezésű fondokból származik, amelyek évről évről tartalmazzák az anyagot.

alkalomszerű az, hogy milyen természetű ügyek elintézésére vette igénybe az egyes intézmények apparátusát; a hivatali ügyek tudományos és magántermészetű levelekkel keverednek, az egyes hivatalokéi pedig egymással is. Az intézeti archívum kiugróan magas számú levelet őriz 1963-ból. Nevezetes esztendő ez: Sötér ekkor tölti be 50. évét, megkapja a Munka Érdemrend arany fokozatát és felváltja Ortutay Gyulát az ELTE rektori székében. A gratuláló levelek olyan özöne árasztja el, amelynek alapján remek lehetőségek nyílnak hivatalos és informális kapcsolatrendszerének feltérképezésére. A magyarországi egyetemek és főiskolák obligát és formális gratulációi mellett sokkal érdekesebbek a személyes hangú, baráti köszöntések, amelyek a magyar szellemi élet igen széles körébe való bensőséges beágyazottságra utalnak, beleértve az egyetemi és akadémiai életnek messze nem csak humántudományi szereplőit, hanem a műszaki és természettudományi értelmiséget is, vagy például a korai Kádár-kor jogászai nómenklatúrájának emblematisztikus tagját.

A levelekhez képest jóval gazdagabb, hiánytalan sorozatban megőrzött dokumentációval rendelkezünk az intézet igazgatótanácsának és osztályvezetői értekezletének üléseiről, beleértve azok előkészítő anyagait és jegyzőkönyveit is. Másfelől azonban még ezzel az igen kiterjedt, ezért a megfelelő belelátás reményét ígérő forrásanyaggal kapcsolatban is erős korlátokat állít elénk a források műfaji természete. Amikor például a hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti szintézis, a „*Spenót*” folytatásaként elgondolt, a második világháború utáni magyar irodalomtörténetet tárgyaló kézikönyv – a későbbi „*Sóska*” – koncepcióját vitatták, éles és szenvedélyes vita alakult ki akörül, hogy 1956 korszakhatárt jelentsen-e a narrációban. Az 1967. május 24-én tartott osztályvezetői értekezleten két koncepciót vitattak meg, Diószegi András és Tóth Dezső, illetőleg Béládi Miklós és Bodnár György tervezetét.³ Mindkét vázlat egy nagy periódusnak fogta fel a „felszabadulás utáni” magyar irodalom történetét, a koalíciós éveket tárgyaló, 1948-ig tartó „előhanggal”. Az értekezleten viszont Vajda György Mihály az egységesnek felfogott periódus ellen érvelt, kifejtve azt az álláspontot, hogy 1956 „törést jelentett”. Szabolcsi Miklós – ekkor mb. igazgatóhelyettes – kiállt az „egy nagy periódus” koncepciója mellett. A következő felszólaló, Miklós Pál tovább élte a kérdést: szerinte „az 1956-os év az 1949-től máig terjedő fejlődésben olyan határ, amit nehéz megkerülni”. Még a jegyzőkönyv szövege is feltűnő plaszticitással mutatja meg azt a pillanatot, amikor ismét Szabolcsi kér szót, és „rendkívül élesen ellenzi a Miklós Pál által említett 56-os határ megvonását. A szocialista irodalom fejlődésének folyamata előhang után megindul, s bizonyos zökkenők mellett is fejlődik, 1956 után sincs más irodalom, más társadalmi rend, egységes folyamatnak kell feltétlenül tekinteni” – mondja. Tóth Dezső csatlakozik az álláspontjához. A vitának ezen a kielezett pontján szólal meg az igazgató. Hozzászólását a jegyzőkönyv a következőképpen rögzíti: „Sötér István részletesen elemzi az 1956 körüli eseményeket, valamint a szocialista irodalom fejlődésében jelentkező problémákat.” Sajnos a forrásadottságok miatt ezen a ponton megtorpanni kényszerül a kutató: a két jegyzőkönyvi sor alapján aligha rekonstruálható a megfelelő árnyaltsággal Sötér álláspontja, mondanivalója. Az álláspont lényege

3 Vö. SIMON, *i. m.*, 273–275 (az itt idézett iratokon kívül további feljegyzések idézésével).

417

Az e célok eléréséhez elvégezni szükséges közvetlen feladatokat tizenkét pont köré csoportosítja. A helyzetértelmezésben viszont ismét erős ideologikusság kerül elő. Sőtér már ekkor, első intézetigazgatói megnyilvánulásában egészen hosszú és kalandos narrációvá formálva mondja el az intézet és az intézet körüli erők eszmei-ideológiai küzdelmeinek történetét:

Az Intézet marxista célkitűzéssel indult; a dogmatizmus elleni időszakban, a XX. kongresszus légkörében jutott el a megalakuláshoz. A dogmák elleni fellépés indokolt volt körünkben. Szükségképpen minden új áramlat kezdeti hibákban leledzik; ezekkel [...] kezdett elvileg szembefordulni irodalomtudományunk, de ez a tendencia később a személyi érdekharc posványába kezdett fulladni. Köszönet illeti Eckhardt Sándort s az Intézet vezetőségét, hogy újra megindították a munkát. Megmutatkozott, hogy főleg a fiatalabb munkatársaknak vérükké vált a marxizmus, ragaszkodtak korábbi elveikhez. Az Intézet világnézeti tisztulását a munkákban kívánjuk véghezvinni, s ez magával hozza, hogy az Intézet hatóereje nem fog egyhamar érvényesülni.

Ezt az utolsó, már a jövő időbe tekintő jóslatot egészen meghökkentőnek nevezni sem tartanám túlzásnak: a kutatómunka elmélyült igényessége távol tartja majd az intézetet attól, hogy radikális fordulatokban követelje meg az ideológiai tisztulás érvényesítését – s egyúttal attól is, hogy szélesebb körű szakmai hatást fejthessen ki. Teljes kontrasztban áll ez a defetista gondolat egyébként azzal a mondattal is, amellyel a hozzászólások utáni összegzésben az egész ülést berekesztette Sőtér: „Munkánk elkezdttével az Intézet elszigeteltsége is eleve megszűnik: az ország egész irodalomtörténész gárdáját magunk köré csoportosítjuk.”

A későbbi évek dokumentációja nyomán úgy tűnik, hogy nemhogy az egész ország, még az intézet belső szakmai erőkoncentrációjának megteremtése sem volt egyszerű feladat, az erőben ismételten zavar támadt. Az igazgatótanács és az osztályvezetői értekezletek napirendjén számtalan változatban ismétlődnek a személyes és a kollektív munkatervék összehangolásának és a munkateljesítés ellenőrzésének problémái, a teljesítmények mérése, értékelése, visszajelzése, a kiváló és a gyenge produkciók közötti különbségtétel szükségessége. 1960 elején Szauder József készített előterjesztést az intézeti tudományos munka értékelésének elvi és szervezeti problémáiról. Ezt követően rendszeresen megtárgyaltak olyan jelentéseket, amelyek negyedévi bontásban tartalmazták a kiemelkedő és az elégtelen vagy problematikus egyéni mennyiségi teljesítményeket, javaslatokat tettek és elveket dolgoztak ki a munka minőségi értékelésének szempontjaira is. E problémáktól azonban sosem sikerült megszabadulni, az intézet vezetési gondjai mindannyiszor újratermelődtek. Mind az egyéni és a szervezeti problémákat, mind ezek vezetői érzékelését jól jelzi Szabolcsi Miklósnak az igazgatótanács 1967. november 22-i ülésére készült feljegyzése, amely megállapítja, hogy az intézetre háruló feladatok sürgetővé tennék a káderállomány felfrissítését, az intézet vezetése azonban mindhiába követeli az „egyszerűbb és közvetlenebb kádermozgatást, egyetemek és intézetek közötti cserét”. Meg kell állapítani – írja –, hogy a statikus szervezeti keretek között „a mi intézetünk is a megmerevedett, előregedett intézmények

419

Sötérnek az Irodalomtörténeti Intézet ügyeiben szokásos, jóval nagyobb mérvű visszafogottsága felidéri némiképpen az akadémia másfélszázados fennállására megjelentetett akadémia-történetének egyik arcképét, Eötvös Loránd alakját. Rőla, az előző századforduló akadémiai elnökéről írja Sötér, hogy elnöksége éveiben

Sötér utóda volt Eötvös Lorándnak a nevében is őrá emlékező egyetem rektori széke-
ben, igazgatójaként működött egy akadémiai intézetnek, amelynek székhelye még ma
is az Eötvös Loránd által az atyja emlékére alapított Eötvös Collegium épületében van,
és úgy tűnik nekem, a habitusukban fennálló közösség miatt volt fontos Sötér számára,
hogy emlékeztessen még valamire, „ami tartósan jelen van Eötvös Loránd tevékenysé-
gében, még akkor is, ha szándékosan fegyelmezett és tárgyilagos külső mögé rejtetik.
Eötvös Loránd tudósi életpályáján mindvégig jelen van a költő – költőiségen most a
tárgy megragadásának képességét, a lényeg felismerését és a célját távolról megsejtő
képzelet munkálkodását értjük.”¹⁰ A kiterjedt szépírói munkásságot is folytató Sötér,
azt hiszem, közeli szellemi rokonát ismerte fel a háterszágát jelentős mértékben nem
az akadémiaán belül megépítő, az akadémiaán mindig megfontolt visszafogottsággal és
mérséklettel cselekvő, a bőséges verbalizmustól tartózkodó, fölényes és bölcs Eötvös
Loránd akadémiaelnökben,¹¹ akinek személyiségével is, tudományszervezői törekvése-
ivel is összemérhetőnek tartotta a magát.

Hogy azután őrá is talál-e az, amilyennek rektorelődjét látta, hogy „igazi nagyságát nem az akadémiai reprezentáció jegyzőkönyvei őrzik”¹² hanem „munkájának legértékesebb és legmaradandóbb részét a legkevésbé feltűnő színtereken, csendesen és szerényen valósítja meg”¹³ – azt nálamnál avatottabbnak kell eldönteniük. Ettől fog majd függni, hogy törekvésként, szándékként vagy vágyként kell-e értékelnünk Sötér István emlékezetes mondatát: „minél inkább önnön céljait, az önléte meghatározta feladatokat követi a tudomány, annál inkább szolgálja az önkörén kívül fekvő, gyakorlati életet.”¹⁴

14 *Uo.*, 94.

SZILÁGYI MÁRTON

Sőtér István és *A magyar irodalom története**

Sőtér István legjelentősebb tudományszervezői teljesítményének alighanem az ő főszerkesztői irányításával készített, hatkötetes akadémiai irodalomtörténet (közkeletű familiáris nevén: a *Spenót*) számít. Ez még akkor is így van, ha Sőtérnek a hat kötet elkészítésében végzett munkáját részleteiben igen nehéz megragadni. Ha megnézzük a kézikönyv készülésétől szóló, legalaposabb elemzést, valamint az ehhez kapcsolódó dokumentumközlést, nem Sőtér centrális szerepe tűnik ki innen.¹ A fennmaradt dokumentumok alapján² – amelyek persze számos apró, de fontosnak tűnő részletkérdésre nem is adhatnak választ – Simon Zsuzsanna összefoglalása kiválóan mutatja meg, hogy a nagy irodalomtörténeti szintézis megírásának feladata szorosan összekapcsolódott az Intézet létével. Az Irodalomtudományi Intézet felállításának terve is abban az összefüggésben vetődhetett fel még 1953 táján, hogy enélkül aligha remélhető egy „marxista-leninista” szintézis, amely pedig egyetemi tankönyvként nélkülözhetetlen lenne.³ A következő években ezt az érveléstechnikát Klaniczay Tibor tartotta folyamatosan ébren, kiváló taktikai érzékkel munkálkodván az intézetalapítás érdekében, s az ehhez kapcsolódó, újságcikkekben és tervezetekben megfogalmazódó érvek alapvetően a magyar irodalomtörténet marxista szintézisének szükségessége köré csoportosultak.⁴ Az 1956-ban megalakított Intézet létét ilyenformán ez a feladat garantálta, s történetének kezdeti szakaszát, legalábbis a kötetek megjelenéséig, az 1960-as évek közepéig alapvetően meg is határozta. Ennyiben ez a munka intézménytörténeti szempontból is integratív jellegűnek tekinthető, hiszen az Intézet megszervezése, szerkeztének kialakítása és munkatársi gárdájának összetoborzása erre a feladatra épült rá, de a teljes szerzőgárdához hozzátartoztak az egyetemeken tanító szakemberek is, hatása tehát kiterjedt a korszak teljes magyarországi irodalomtörténet-írására.

A kézikönyv készülésének fordulatos története, amelybe a koncepció alakulásán kívül a szerkezet folyamatos módosulása is beletartozik, jelenleg újabb források híján

* A tanulmány elkészítéséhez köszönöm Simon Zsuzsanna és Veres András tanácsait.

1 SIMON Zsuzsanna, *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig: Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézetének életéből*, Bp., Nap Kiadó, 2011, 141–179.

2 Az MTA Irodalomtudományi Intézetének (ma: MTA BTK ITI) archívumában őrzött anyagok fondjegyzékét lásd <http://archivum.iti.mta.hu/adatbazisok/Fondlista.htm>.

3 Vö. SIMON, i. m., 142–143.

4 Erről részletesebben: SCHEIBNER Tamás, *Sztálinizmus és desztálinizáció az irodalomtudományban: A szocialista realizmus és az irodalomról való beszéd az 1940-es és az 1950-es években*, doktori disszertáció kézirat, Bp., ELTE BTK, 2011, 85–98.

József-monográfiát is publikáló Sötér természetesen megkaphatta meg, vállalhatta el ezt a feladatot. Jóval érdekesebb, mert nem magától értetődő a másik rész: az Erdélyi Jánosról szóló fejezet ugyanis nem feltétlenül látszott testhezálló feladatnak Sötér számára. Bármilyen okból is került hozzá ez a feladat (pontosabban: főszerkesztőként bármilyen okból vonta is magához), nyilván jelentősége volt a számára. Hogy mi volt ez, arra inkább csak következtetni lehet. Sötér itt a 4. kötet korszakának szempontjából kulcsfontosságú fogalmak tisztázását vállalja magára: a realizmusnak és a népiességnak a koncepciójával kíván elszámolni, s az Erdélyiről szóló portréfejezetben külön hangsúllyal foglalkozik a harmadik kötet időhatárán túlnyúló, a következő kötetbe sorolt periódussal. Feltűnő, hogy miközben kerüli az éles minősítéseket az egész fejezetben s inkább leíró ismertetésre törekszik (például Erdélyi Madách-kritikájánál is elkerüli a direkt állásfoglalást, ami indirekt módon persze a Madáchot ért Lukács György-i ideológiai elmarasztalástól való elhatárolódást erősíti), van egy olyan pont, ahol kurzív kiemeléssel nyomatékosít egy kijelentést. Ez pedig a népiesség folyamatosságának a hangsúlyozásakor mutatkozik meg, ahol is Sötér a következőt állítja:

A 48 előtti népiesség demokratikus eszméi magukban még nem jelentenek forradalmiságot. Fontos előkészítője ez a forradalomnak, de nem forradalmi irányzat. Erdélyi célja: nemzeti irodalom, nem pedig forradalmi költészet. Erdélyi és Gyulai tehát nem „lúgozák ki” a forradalmat a népiességből: *ez a népiesség ugyanis önmagában sohasem volt forradalmiság.*⁸

A distinkció, amelyet Sötér megtesz, utólag akár triviálisnak is tűnhet, de eredeti helyén polemikusnak számít. A kurzívált kijelentés ugyanis éppen azt látszik cáfolni, amit Révai József fogalmazott meg 1946-os Petőfi-tanulmányának egyik tételmondatában: „Petőfi népiessége tehát forradalmi népiesség.”⁹ Persze rejtett vitáról van szó, hiszen Sötér semmilyen formában nem hívja fel a figyelmet arra, hogy itt valakivel szemben érvel (eljárását nagyban megkönnyíti a *Spenót* hivatkozási rendje, amely nem használ lábjegyzeteket). Ezen a ponton Sötér a 4. kötet irodalomtörténeti megalapozásához használta fel a korábbi korszakra vonatkozó fejezetet, a korszakfordulón átívelő jelenségek leírásakor a szervességet s nem a törést hangsúlyozván. Valószínűsíthetjük tehát, hogy a 3. kötetben való részvétele egyáltalán nem volt független attól a koncepciótól, amelyet a 4. kötetben érvényesíteni akart, s ez az eljárás nem nélkülözte az óvatos, de határozott szakmai bátorságot sem.

Persze magából a 4. kötetből sem tudunk sokat kiolvasni Sötérnek az irodalomtörténeti folyamat ábrázolhatóságáról vallott elveiről, s bizonyosan nem többet, mint könyveiből: hiszen ő eleve azon irodalomtörténészek közé tartozott, akik hajlandóak voltak

8 A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965 (A Magyar Irodalom Története, 3), 659. Kiemelés az eredetiben.

9 A számos alkalommal kiadott tanulmányt a következő helyről idézem: RÉVAI József, *A forradalom költője* = Uő, *Irodalmi tanulmányok*, Bp., Szikra, 1950, 61–82, itt: 66.

ből fakadó eljárás hosszabb távon hozzájárult a hatékonyabb használhatósághoz. S ez különösen szembeötlő, ha mindezt azokhoz az 1956 előtti, az Intézet felállítása mellett érvelő programcikkhez mérjük, amelyek a magyar irodalom történetének átértékelését marxista alapon sürgették.¹² Az azonban mindenképpen feltűnő, hogy az 1990-es években – az akadémiai irodalomtörténet szemléleti örökségével való számvetés egyetlen igazán eleven módjaként – nemcsak a tágabb irodalmi közvélemény, hanem az irodalomtörténet-írás szakmai érdeklődése is inkább a rekanonizációs folyamatot, vagyis az irodalmi értékrend lehetséges átértelmezését tüntette ki figyelmével. Tünetértéktű, hogy ez volt az egyetlen olyan általános módszertani kérdés, amely hosszantartó, széles kört megmozgató vitát volt képes kiváltani az Alföld című irodalmi folyóirat 1990–1991-es évfolyamában.¹³ Nem lehet persze eltekinteni attól, hogy mikor került sor erre a vitára: éppen a rendszerváltozás kezdeti éveiben, amikor a gyorsan végrehajtható, s helycserékben megvalósuló kánonváltásban látszott feltűnni a megoldás. S persze arra is érdemes felfigyelni, hogy ez az ekkor olyannyira szükségesnek érzett folyamat kizárólag a 20. századi irodalom jelenbe érő periódusának aktualitása miatt keltett indulatokat és érdeklődést. Már az Alföld körkérdése is csupán erre hegyezte ki a kérdést, azaz voltaképpen nem is a Sötér főszerkesztésében megjelent kötetekre, hanem ennek folytatására, az 1945 és 1975 közötti magyar irodalommal foglalkozó összefoglalásra irányult a vita.

Pedig az akadémiai irodalomtörténettel való számvetésnek nem ez lett volna az egyetlen lehetséges módja, s tegyük hozzá: talán nem is ez volt a legérdekesebb.¹⁴ Az egyik megoldás lehetett volna például az ideológiai nehezékektől megszabadított történeti-szociológiai kategóriák újragondolása és összekapcsolódás a finomabb társadalomtörténeti elemzésekkel – ám erre kísérlet sem történt, nem utolsósorban persze azért, mert a hazai társadalomtörténeti tradíció jóval töredékesebb volt annál, hogy stabil támaszt vagy igazodási pontot jelenthetett volna. Ez a helyzet pedig mostanra csak javult némileg, de alapvetően nem változott meg.¹⁵ Aligha lenne helyes mindenestül a hazai társadalomtörténeti kutatások sajátos, felemás helyzetében látni a legfőbb okot,

12 Mint például CSABAI Tibor, KLANICZAY Tibor, *A magyar irodalomtörténetírás mai helyzete*, Társadalmi Szemle, 10(1955)/9, 84–107. A tanulmány taktikai szerepének árnyalt elemzését lásd SCHEIBNER, *i. m.*, 96–98.

13 A vita – a szerkesztősegi körrelvéll közzétételével – az Alföld 1990/9. számában indult, s az 1991/6. számában a főszerkesztő, Márkus Béla zárszavával ért véget. A hozzászólók névsora – a közlés sorrendjében – a következő volt: Domokos Mátyás, Határ Győző, Nádas Péter, Gyertyán Ervin, Lengyel Balázs, Vas István, Jókai Anna, Tandori Dezső, Fejes Endre, Kolozsvári Grandpierre Emil, Vasy Géza, Kulcsár Szabó Ernő, Illés László, Sándor Iván, Botka Ferenc, Tamás Attila, Nagy Pál, Kertész Ákos, Szerdahelyi István, Pomogáts Béla, Nagy Péter, Nemeskürty István, Gyurkovics Tibor, Alföldy Jenő, Kabdebő Lóránt, Páskándi Géza, Rónay László, Simon Zoltán, Szabolcsi Miklós, Tarján Tamás, Kántor Lajos, Szakolczay Lajos.

14 Erről a problémáról bővebben: SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben*. Alföld, 64(2013)/3. 63–70.

15 Például társadalomtörténeti összefoglalás csak a 19–20. századról áll a rendelkezésünkre, de erről a periódusról legalább már van: GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 1998 (Osiris Tankönyvek); VALUCH Tibor, *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Bp., Osiris, 2005 (Osiris Tankönyvek).

21 Persze már korábban is voltak több kritikai kiadás munkálatai; az elkészült kötetek bibliográfiái ad-
tattak lásd a Textológiai Bizottság honlapján: <http://textologia.iti.mta.hu/bibliografia.php>. Mindazonáltal
KLANICZAY Tibor áttekintő cikke nem véletlenül a *Spenót* készülésének idején keletkezett: *A textológiai*
munka problémái, MTA I. Oszt. Közl., 19(1962), 339–349.

22 Ezt SZILASI László mint egy hosszú ideig zajló, de egységes keretben leírható, sikeres tudományos pro-
jektet értelmezte: *A történeti poétika története (1982–2000)*, BUKSZ, 13(2001)/3, 258–264. Szilasinak ezt
a felfogását Bene Sándor vitatta; szerinte alapvetően eltérő szemléletű kutatásokról van szó, az egyik
történeti poétikai, a másik pedig retorikatörténeti: BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 107(2003), 628–702,
különösen: 633–634.

23 FENYŐ István, *A irodalom respublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Aka-
démiai, 1976 (Irodalomtudomány és Kritika); NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás*
a pozitívizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig, Bp., Akadémiai, 1981 (Irodalomtudomány és
*Kritika); TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyaror-
szágon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika); CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?*
Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalom-
tudomány és Kritika); FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk*
fejlődése 1830–1842, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika); KECSKÉS András, *A magyar*
verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig, Bp., Akadémiai, 1991 (Irodalomtudomány és
*Kritika); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyar-
országon 1630–1700*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika); KOROMPAY H.

János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–
Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika); SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a’ magyar tollak”: Iro-
dalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp.,
Akadémiai–Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika); DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány*
születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudo-
mány és Kritika); KECSKEMÉTI Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: A ma-
gyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és
Kritika: Tanulmányok); SZENTPÉTERI Márton, Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és
a herborni hagyomány, Bp., Universitas, 2008 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).

irodalomfelfogásának feltáráására vállalkozott volna. Voltaképpen egy speciális szempontú, kvázi-irodalomtörténet rajzolódhatott volna ki ebből a sorozatból. Ez a teljes ív azonban nem mutatkozott meg, s kérdéses, hogy megmutatkozik-e valaha. Mielőtt ugyanis a korszak-monográfiák mindegyike elkészült volna, jelentős szemléleti átalakulás mutatkozott a kritikátörténeti kutatásokban. Ezt a legnyilvánvalóbban Dávidházi Péter munkássága tükrözte. Az ő Toldy Ferenc-monográfiája (2004)²⁴ ugyanis nem korszak-monográfia lett – még ha annak idején Dávidházi 1980-as évekbeli kritikátörténeti előtanulmánya egy egész korszak kritikai normakészletét óhajtotta is megragadni²⁵ –, hanem egy személy életútja és életműve köré épített, problémacentrikus összefoglalás a nemzeti irodalomtörténet létrejöttének kontextusáról és hatásairól. Ezzel a könyvvel Dávidházi folytatta az Arany kritikus szemléletéről írott monográfiájának²⁶ szemléletét; ám az a kötet még nem a kritikátörténeti sorozatban látott napvilágot, míg a Toldy-könyv igen, s ezzel immár a sorozat koncepcionális átalakulásának a védjegyévé is vált. Az utóbbi években aztán már az egyes kritikus személyiségek köré épített kötetek (Gyapay László, Bartók István, Angyalosi Gergely és Fórizs Gergely munkái)²⁷ külön alsorozatba is rendeződtek. Ezzel teljesen nyilvánvalóvá vált a kritikátörténeti sorozat korábbi, korszakközpontú paradigmájának a felbomlása és széttagolódása. Így már annyira sem lehet egyetlen, folyamatos történet fejezeteiként elgondolni a kritikátörténeti könyvsorozatot, mint amennyire az 1970–1980-as évek termése alapján még lehetett.

A Sötér-féle akadémiai irodalomtörténettől eltérő szerkezet – azaz az életrajzi portréfejezetek és korszakismertető összefoglalók kombinációjára épülő narráció – szintén csak csonkán valósult meg. A legnagyobb lépést talán a 2007-ben Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztésében megjelent, háromkötetes irodalomtörténet tette meg,²⁸ ám ez a munka tanulmánygyűjteményre emlékeztető szerkezete miatt – egyes részletek színvonalassága ellenére is – eleve alkalmatlan arra, hogy ebben az összefüggésben a korábbi akadémiai irodalomtörténetet felváltó munkaként fogjuk föl. Inkább kiegészítő szerepűnek tekinthetjük, olyan összefoglalásnak, amely egészében folyamatosan rá van utalva a hatkötetesre, még akkor is, ha erre nem kívánja folyamatosan felhívni a figyelmet. A választott forma – évszámok s egy ehhez kapcsolt esemény, mű kronoló-

24 DÁVIDHÁZI, *i. m.* (2004).

25 DÁVIDHÁZI Péter, A „bevégzett tények” felülbírálata: A kritikatörténet korszakformáló elve 1849–1867 = *Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk., bev. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 79–98.

26 DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum, 1992.

27 GYAPAY László, „A’ tisztább ízlésnek regulájával”: Kölcsey kritikusai pályakezdése, Bp., Universitas, 2001 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata); BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata); ANGYALOSI Gergely, *Ignotus-tanulmányok: Közéltetések az „impresszionista kritika” problémájához*, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata); FÓRISZ Gergely, „Álpeken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Bp., Universitas, 2009 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata).

28 *A magyar irodalom története*, I–III, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007.

giai sorozatára felépülő esetleges szerkezet – is mintha arra a fejlődés-, de legalábbis változáselvű koncepcióra reflektálna, persze inkább tagadólag vagy elhárítólagosan, amelyet a *Spenót* formációelméleti megalapozása kialakított. Ezt a munkát igen heves és számos ponton igazságtalan (mi több, szakszerűtlen) kritika érte,²⁹ noha a vállalkozás egésze feltétlenül előrelépés volt: a *Spenót* módszertani és elvi alapjaira igyekezett reagálni. Persze a munka egésze azért tekinthető a jelenlegi magyar irodalomtörténet-írás válságtermékének, mert tudatosan és elméletileg is megalapozva lemondott arról a feladatról, amelyet a *Spenótnak* annak idején be kellett töltenie, s voltaképpen elmellőzte a meghaladás és leváltás feladatát is. Mintha azt állítaná: ennek a vállalkozásnak a megértéséhez csak a *Spenóton* keresztül vezet út. Ez pedig egyáltalán nem csak ezen irodalomtörténeti összefoglalás szerkesztőinek és szerzőinek lemondó gesztusa, hanem az egész irodalomtörténeti szakmát alapvetően jellemző érzület. A kritikai visszhang nagy részéből azonban éppen az önkritikának és a belátásnak ez a mozzanata hiányzott; mondhatni, annak beismerése, hogy nem mások rontottak el valamit, hanem a jelenlegi teljes magyar irodalomtörténeti szakma sem képes ennél koherensebb, a *Spenót*ot színvonalában is meghaladó összefoglalás elkészítésére. Még mindig nem, még most sem.

Ez persze nem jelenti azt, hogy ne jelennének meg időről időre programcikkek az irodalomtörténeti szintézis szükségességéről. Ezek között ugyan túlsúlyban vannak a pusztá kánonváltást szorgalmazók, ám akadnak átgondolt és mélyenszántó gondolatmenetek is. A legérdekesebb talán az ItK 2003-as, 2004-es évfolyamában kialakult elvi-módszertani vita az irodalomtörténet-írás helyzet-meghatározásáról (Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, Szilasi László, Takáts József, illetve Dávidházi Péter és Fehér M. István hozzászólásával). Tanulságos azonban, hogy az itt fölvetett számos, egymással nem is mindig összehangolható módszertani javaslat mennyire nélkülözni látszik például az intézménytörténeti megközelítést, mi több, ennek még a szükségessége sem vetődött föl. Vagyis még ez a disputa sem rajzolta ki a továbbgondolható lehetőségek teljes körét. Ez persze egyáltalán nem baj. Némi melabúra legföljebb az adhat okot, hogy noha idestova tíz esztendő telt el ezeknek a vitacikkeknek a megjelenésétől, az utóbbi évek irodalomtörténeti teljesítményei nem nagyon árulkodnak arról, hogy az ott és akkor fölvetett elméleti-módszertani megfontolások igazi hatást fejtettek volna ki, s képesek lettek volna új szintézisek (bármiféle új szintézis!) kiindulópontjává válni. Egyelőre, tehát nem hozzá, hiszen a hatások rejtettebben működnek annál, hogysem azonnal vagy rövid távon meg kellene mutatkozniuk. Ráadásul azt azért illik észrevennünk, hogy a vitában egymással dialogizáló Bene Sándor és Kecskeméti Gábor utóbb képesek voltak közösen egy ígéretes kutatási tervet is létrehozni, amely szándéka szerint egy megírandó (de legalábbis: megírható) régi magyar irodalmi szintézis alapkoncepciója.³⁰

29 A kritikai visszhang legérdekesebb darabja már nem is kritikaként volt prezentálva, hanem egy elméleti programtanulmány exemplumaként: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az irodalomtörténet(írás) problémája: Megírható-e egy hozzáférhetetlen „mibenlét” története?* = Esemény – trauma – nyilvánosság, szerk. DÁNÉL Mónika, FODOR Péter, L. VARGA Péter, Bp., Ráció, 2012 (Ráció – Tudomány, 16), 11–37.

30 BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Régi ötletek az új irodalomtörténethez* (5 + 1), *Literatura*, 32(2006)/2, 238–251.

431

DOBOS ISTVÁN

Korszakváltások a prózaíró Sötér életművében

Az évforduló figyelmeztet az ember alkotta mű halandó létére, s ez által a történelem időbeliségére. Ezért választottam Herder metszően pontos, Kantnak szegezett szavait előadásom jelmondatának, amely így szól: „Voltaképpen minden forgandó dolog önmagában hordja saját idejének mértékét; ez a mérce akkor is megvan, ha másik nincs jelen; nincs két dolog a világon, melynek ugyanaz lenne az időméréce [...]”¹ A német bölcselő alaptétele a mostani megemlékezésre vonatkoztatva intést is rejt magában. Azt sugalmazza, hogy a visszatekintő nem ítélkezésre, de a szellemi hagyomány megértésére hivatott, mivel nem rendelkezhet a történelem örök mértékével.

Időtállónak azt a művet szokás nevezni, mely nem veszít megszólító erejéből a hatástörténet folyamatában. A prózaíró Sötér esetében nem túlzás elsüllyedt örökségről beszélni. Az utóbbi negyedszázadban megjelent irodalomtörténeti kézikönyvek nem tárgyalják önállóan regényeit és elbeszéléseit, s a főműnek tekinthető *Fellegjárásról* is legfeljebb csak érintőlegesen esik szó a magyar próza egyik korszerű kezdeményezésének a visszatérő példájaként. Ebből is látszik, hogy az irodalomtörténet idejének a mértéke sem állandó. A mű lényegénél fogva átminősül a befogadás történetében.

Feladatom, hogy nyomon kövessem a korszakváltásokat a prózaíró életművében. Az értelmezés vezérfonala szinte önként kínálkozik, hiszen Sötér alkotásaiban úgyszólván történelmi és művészeti korszakok adnak egymásnak találkát. Magától értetődő, hogy az irodalom-, a társadalom- és az esztétik történet határai nem esnek teljesen egybe jelen esetben sem. Összhang és feszültség egyaránt jellemzi a viszonyukat. A történeti időre nyíló távlatból a művek kifejezőmódja, s a megfogalmazott tapasztalatok egyaránt figyelmet érdemelnek. A korszakváltás a folytonosság megszakadását jelenti, az életmű ezzel szemben valamiféle egységre és állandóságra utal.

Az értelmezési keret kijelölésére hivatott bevezető fejtegetés után előadásom első részében távollézetből veszem szemügyre a korszakváltásokat Sötér életidejére visszatekintve, s arra mutatok rá, hogy ebben az időszakban szinte kizárólag kibontakozó folyamatok megtörésének a sorozatát láthatjuk a magyar történelemben. A tanulmány második felében a művek poétikai megközelítésére összpontosítok, s amellet érvelek, hogy Sötér prózaeszménye lényegében 19. századi volt, az időben korábban magasabb rendűnek tekintette, s a magyar irodalom történetéből addig hiányzó szemlélet- és elbeszélismódok utólagos megalkotására törekedett.

1 Johann Gottfried HERDER, *Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft* (1799), Berlin, 1955, 68.

kétségtelenül sematikus mű, kilenc évvel később azonban a szerző újra közli gyűjteményes kötetében, s ebből arra lehet következtetni, hogy várakozási horizontján a történelmi visszarendeződés jelent meg, illetve nem érzékelt éles korszakváltást az 1956 előtti s a forradalom leverése utáni időszak között. *Édenkert* című, 1959-es kisregénye a magyar baloldali mozgalom első nemzedékéhez tartozó költő alkotói válságáról s közelmúltbeli meghurcoltatásáról szól. Az 1974-ben keletkezett *Elveszett bárány*, valamint négy évvel későbbi folytatása, a *Budai oroszlán* alapján elmondható, hogy a prózaíró jövőre vonatkozó elvárásai s múltra vonatkozó értékelései jelentős mértékben nem változtak az életmű utolsó három évtizedében.

A korszakváltozásokra vetett átfogó pillantást élesítheti, ha az irodalomtörténész, aki nem ismerte személyesen a szerzőt, a továbbiakban a művek alkotásmódjára összpontosít, s kérdésektől vezérelve fordul az elfelejtett hagyatékhoz. Sőtér regényei, *keletkezési idejüktől szinte függetlenül* különös időutazásban részesítik az olvasót. Az elbeszélés tempója lassú, végtelen sok szünet, aprólékos leírás szakítja meg a történetmondást, a szereplők világára magabiztosan rátekintő *elbeszélő* hangja emelkedett: mintha egy évszázaddal korábbi irodalom világába érkeztünk volna. Ellenpróbaként számba vettem az író előremutató poétikai megoldásait, s úgy találtam, hogy 19. századi beszéd-mód szólal meg a kiváltképpen 20. századnak mutakozó részletekben is.

A *templomrabló* az I. világháború után bekövetkezett történelmi összeomlás megjelenítésével indít. Szeged kifosztását idézi fel szorongató látomásban. Félelem és kiszolgáltatottság határozza meg az ember helyzetét. Fekete-afrikai antant katonák őrzárata érzékelteti, hogy az élet kilépett megszokott medréből. A látható és az elképzelt város képe összemosódik a szereplő tudatában, s az áttűnéseknek az elbeszélő sem szab határt. A hang azonban 19. századi:

Az égbolton sötét örvények kavarognak, az éjszaka lelkei most fürödnek a fekete vizekben... A szelet a visszhangos lépcsőházak, templomhajók ejtik rabul... Hány lélek távozik ez órában! Egyenként látja őket, kacskaringós útjokat; az elszálló lélegzet ott reked szeme előtt. [...] Ezekben a kései órákban lettek társai az óraütések, melyek elhaltak a torony körül vagy a lefüggönyözött szalonokban [...]²

A *Bűnbeesés* egyik zaklatott jelenetében elmérgesedő, heves szóváltásnak lehetünk tanúi, a sértések egymásra záporoznak. Az idősebb nő hirtelen visszavág hűgának, pattanásig feszült a hangulat. A szereplő szavait az elbeszélő lassan, lélektani magyarázatba merülve adja vissza:

– Talán engem is megkérdezhetnél, Margit! – szól rá Teréz haragosan és intőn, de ezzel a gyűlölettel és féltékenységgel szemben tehetetlen marad: nem is igen erősködik – megérezte a poklot, mely Margitban megnyílt és látja, csalhatatlanul, hová vezetne részvéte, könyörülete.³

2 SÓTÉR István, *A templomrabló* (1943) = S. I. *Művei*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 8–9.

3 SÓTÉR István, *Bűnbeesés*, Bp., Athenaeum, é. n. [1945], 11.

435

PALOTÁS GYÖRGY

„Öt, sarjam, öt emeld magatokhoz királynak!”

Szapolyai Jánost dicsőítő *querelák* a 16. század első feléből

Imre Mihály 1995-ben azt írta a rendkívül részletgazdag könyvében, hogy a „*Querela Hungariae* toposz föltárásának legfontosabb forrása a magyarországi és a kortárs világirodalom latin nyelvű irodalma volt, szövegállományukból – éppen eddigi ismeretlenségük miatt – *majd ezer sornyi szerepel* könyvemben.”¹ Tanulmányomban ezt a toposzt kívánom tovább árnyalni két, eddig kevésbé ismert 16. század eleji elégia segítségével. A bosnyák–dalmát származású Verancsics Mihály alkotásai nemcsak irodalomtörténeti és toposzkutatási szempontból szolgálhatnak értékes megállapításokkal, hanem Szapolyai János (1487–1540) külpolitikai kényszerpályáját, az 1528-as török–magyar szövetség eszmei hátterét és a magyarországi belpolitikai széthúzást is megvilághathatjuk általuk. Ezek az elégiák azon kevés irodalmi alkotás közé tartoznak, amelyek nyíltan kiálltak I. János király személye és külpolitikai lépései mellett.

A szövegforrás és a szerzőség kérdése

Az *Acta Tomicianaként* ismert 18 kötetes lengyelországi forráskiadvány számos magyar vonatkozású szöveget őriz a 16. század elejéről. Az iratgyűjtemény összeállítója Stanisław Górski (1496 k.–1572) volt, aki titkárként dolgozott Piotr Tomicki (1464–1535) krakkói püspök udvarában. A gyűjtemény fő elemei a törvények, levelek, külpolitikai iratok és egyéb kancelláriai feljegyzések, nem pedig a klasszikus értelemben vett szépirodalmi alkotások.² Véleményem szerint ennek köszönhető, hogy a magyar történelem eseményeihez és a korabeli panaszirodalomhoz szorosan kapcsolódó alkotásokat még nem vizsgálták érdemben az irodalomtörténészek. A XI. kötetben a kiadó a hatalmas mennyiségű kiadatlan varsói kézirat közül két költeményt is közölt.³

1 IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5), 10. A toposz történetére további összefoglaló munkák: GYÖRÝ János, A kereszténység védőbástyája, Bp., Minerva, 1933; BENDA Kálmán, A magyar nemzeti hivatástudat története a 15–16. században, Bp., Bethlen Nyomda, 1937; TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...: Egy szállóige történetéhez*, Bp., Akadémiai, 1969; HOPP Lajos, Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban, Bp., Balassi, 1992 (Humanizmus és Reformáció, 19); BITSKEY István, A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban, előadás (Bp., 2004. okt. 11.), 1–11.

2 PETNEKI Noémi, *Acta Tomiciana – A kéziratok és a nyomtatott szövegkiadás története és sajátosságai*, LK, 74(2003)/1–2, 301–305.

3 *Acta Tomiciana* (a továbbiakban: AT), I–XVIII, edidit Stanisław GÓRSKI, Poznań–Wrocław, 1852–1999, nr.

439

440

441

442

A legnagyobb felháborodás a most másodszor is megszólított kegyetlen végzet (*crudelis [...] fortuna*) ellen irányul. Pannonia már a Párkákat szólítja elkeseredésében, hogy életének fonalát szakítsák el valahára, ám ekkor rádöbben a végzet szeszélyes természetére, változékonyságára, s arra, hogy a távoli jövő még lehet reményteli. A szerencse forgandóságát – „A hatalom legmagasabb csúcsáról egyedül te taszítod le a halandókat, / másrészt te is helyezheted vissza egyedül őket a trónra”³¹ – is szem előtt tartva Magyarország bizakodik, és egyúttal reménykedik a szebb holnapban (*Quer2,*

31 „Sola homines summo deturbas culmine rerum, / In solio rursus sola locare potes” (*Quer2*, 77–78).

69–78). Az elszenvedett csapásokért nem egyedül a hatalmas Fortunát kell felelősségre vonni, más tényezők jelenthetik az igazi okokat. Szinte pontosan a mű középpontjában visszatér a nyitó gondolat, a belső széthúzás iránt érzett fájdalom: „Ti, oh, ti főemberek! (nem tudom már elhallgatni az igazságot) / ennek az oka és a szerencsétlenség forrása ti vagytok!”³² A gondosan elhelyezett és kellőképpen előkészített retorikai felkiáltás igen erőteljes hangvételt üt meg, szinte érezni a beszélő kínzó szenvedéseit (*Quer2*, 79–82). A dacos számonkérés nagy hasonlóságot mutat Nagyszombati Márton (Martinus Thyrnavius) bencés apát 1523 őszén megjelentetett *Opusculum ad regni Hungariae procures* című művével.³³ A szókimondó apát keményen feddi a nemességet; a törökverő hősök harci erényeire, Hunyadi János és Mátyás király dicső diadalaira emlékeztetve.³⁴ A „kereszténység védőpajza” gondolat mögül előtűnik a belső egyenetlenség ostromozása, a viszály, az igazságtalanság és a dühödt kórság elpanaszolása. Verancsics Mihály is ezt a képet bontotta ki még részletesebben második költeményében:

A ti viszálykodásokat zilálja szét erőnek erejével a hajamat,
s már annyiszor meggyengült húségeitek irántam.
Régóta figyelem azt, hogy ti, főemberek, úgy irányítotok mindent,
hogy veletek együtt elveszek magam is.
Benneteket az ősök fényes tettei sem hatnak meg.
S titeket sem a nemesség, sem a szégyen nem indít meg.
Gondolom, úgy hiszitek, nincsenek is istenek.
S azt gondoljátok, hogy Pluto lenti birodalma sem közelít!³⁵

Az idealizált dicső múlt és a jelen szembeállításával, valamint számos klasszikus allúzióval a magyar nemesi hivatástudatra emlékeztet. Ezt tovább erősíti felkiáltásokkal és a következő sorokba szőtt szónoki kérdésekkel. A nemesség önnön pusztulását okozza, ha megfélemledik önmaga és az istenek dicsőségéről. A vallási színezettel ötvözött bírálat még erőteljesebben jelenik meg itt, amelyet csak erősít az igen emphatikus megszólítás (*Quer2*, 91–92). A Párkák említése után a Fúriák és a bosszúálló istenek (*Furiae*, *Dirae*) szerepével magyarázza az indítóokat. Pusztulását és mostani nyomorúságát a költemény kezdetén a külső támadásra és galád árulásra vezette vissza, most azonban a belső meghasonlottságban találja ezt meg. A nemesség jelenlegi magatartására egyéb magyarázatot nem tud találni, csak az esztelen örületet.³⁶ Kérdések sorozatával keresi a

32 „Vos, o vos procures, (nequeo iam vera tacere) / huius vos estis causa caputque mali” (*Quer2*, 81–82).

33 *Ad regni hungariae procures, quod in Thorcamt bella movere negligunt* címmel, évszám és hely megjelölése nélkül jelent meg. *Analecta Nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ABEL, auxit Stephanus HEGEDÜS, Bp., Hornyánszky, 1903, 217–270.

34 HOPP, i. m., 67.

35 „Vestra meos manibus lacerat discordia voltus, / et mihi iam toties vestra soluta fides. / Huc dudum procures video vos tendere cunctos, / una ut vobiscum funditus inteream. / Nec vos clara movent maiorum facta parentum, / nec vos nobilitas, nec movet ipse pudor. / Iam vos nec superos ullos, credo esse putatis, / Infera nec Ditis credere Regna fore.” (*Quer2*, 83–90.)

36 Cuspinianus hasonlóképpen ezt rója fel a magyarok hibájának: „Merre szaladt eszetek, mely nemrég még a helyén volt, / Mígnem az örültségbe rohantatok önmagatoktól?” (ford. Kulcsár Péter). – Johannes

447

dátumát kellene felülvizsgálni. Véleményem szerint a kéziratban szereplő XV-ös szám helytállóan adta meg Verancsics Mihály életkorát. A szerző 1507-es születési dátumát határozottan el kell vetni Verancsics 1540-ben Statilóhoz írt levelének következő sorai alapján is: „Vix mea tunc aetas bis sex numeraverat annos, / [...] Nam postque maduit Ludovici sanguine tellus”.⁴² Tehát II. Lajos halálakor, vagyis 1526-ban kétszer hat éves, azaz tizenkettő volt, ami tökéletesen megfelel annak, hogy 1528 körül, tizenöt évesen kezdte meg krakkói tanulmányait.

Műfaji sajátosságok

A versek műfaja formai szempontból a tipikusnak mondható allegorikus heroida.⁴³ A műfaj szépirodalmi levél jellegére és a panaszkodó hangvételre elsősorban Ovidius *Heroides* című munkája⁴⁴ gyakorolt nagy hatást. A női alakban, allegorizáltan megjelenő Hungaria a szenvedései miatt panaszkodik, de most nem nővére, Germaniára, hanem Auszriára. Ez a motívum széles körben elterjedt volt a 16. századi magyar, illetve nyugat-európai irodalomban. A korabeli humanista közvéleményben Hungaria még mindig Európa védőbástyája: *propugnaculum Christianitatis*, avagy *murus et antemurale fidei christianae*; s a régió többi államával és népével együtt oltalmazza a kereszténységet az iszlám törökkel szemben.⁴⁵

A *querela Hungariae*-toposz értelmezéséhez egy igen érzékletes irodalmi és egy híres képzőművészeti alkotást említenék. Az utóbbi egy jól ismert ábrázolás, Johann Nel folio nagyságú fametszete, melyet Martin Schrott *Lachrimabilis miserandae...* kezdetű, latin és német nyelvű párversei (1582) mellett közöltek nyomtatásban.⁴⁶ A kép középpontjában a koronás, ruháitól már részben megfosztott királynői alakot, Hungariát látjuk. Bilincsekbe verve török katonák fogságában szenved, mellén az ország címerét viseli. A törökök egyike a nőalak haját tépi, egy másik láncot teker teste köré; két karját

42 Ad R(everendissimum) D(ominum) Statilium Ep(iscopum) Transsylvanum, 1540, 45–47. A levél az OSZK Kézirattárában található meg a Quart. Lat. 776-os jelzetrél.

43 A műfaj sajátosságait részletesen tárgyalta IMRE Mihály (*i. m.*, 13–237). Vö. Heinrich DÖRRIE, *Der heroische Brief, Bestandsaufnahme, Geschichte...*, Berlin, 1968. Az ehhez a hagyományhoz kapcsolódó szövegeket és a további elemzés során felhasznált alkotásokat Imre Mihály kiadásának megfelelően közlöm.

44 Ovidius által alkotott új irodalmi műfaj. – OVIDIUS, *Ars amatoria*, III, 346. Több műfaj keresztezi egymást benne: a levél, az elégia és a drámai monológ. A retorikai iskolázottság kimutatható a műfaj *suasoria* jellegén.

45 Ahogyan ezt az 1526-os *oratójában* Cuspinianus megfogalmazta: „Hungari, quorum regnum antemurale, et Christianitatis clypeus vulgo appellatur” – Johannes CUSPINIANUS, *De Capta Constantinopoli, et bello adversus Turcas suscipiendo... commonefactio = Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor*, I–IV, edidit Nicolaus REUSNER, Lipsiae, 1596, nr. II, 176.

46 Idézi IMRE, *i. m.*, 190; BENDA Kálmán, *A törökkor német ujságirodalma: A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*, Bp., Athenaeum, 1942, 54; App. H. I, 487. Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXII, Leipzig, 1891, 556–558. A képet GALAVICS Géza ismertette (*Kössünk kardot az pogány ellen*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1986, 18–22).

kell hívni a figyelmet: a hírlapok minden önreklámjuk ellenére sem voltak az igazság hű továbbadói. A tényeket valójában elferdítették, és gyakran mit sem törődve a valósággal, szabadon találták ki történeteiket.⁶⁹

A lejárató propaganda másik elemét jelentették a humanista szerzők tollából keletkezett latin nyelvű költemények. Egy latin nyelvű gúnyirat, melyet újabban Kasza Péter egy bécsi humanistának, Georgius Logusnak tulajdonít, szintén elmarasztalóan emlékezik meg János királyról.⁷⁰ E versben szintén nem túl hízelgő képet találunk János királyról: egyenesen gazembernek (*lator*) és istentelen árulónak (*nefandus proditor*) nevezik. Érdekes, de nem meglepő, hogy nemcsak a bécsi humanisták szóltak elmarasztalóan Szapolyairól. A varsói Nemzeti Könyvtár (Biblioteka Narodowa) anyagából nemrégien előkerült egy ismeretlen szerző satirikus hangvételű költeménye, amely a család címerállatával (*lupus*) játszadozik el igencsak gúnyos hangvétellel.⁷¹ A Szapolyai farkas (*lupus* [...] *Zapolitanus*) felbolygatja ezeket a mezőket, minthogy a szomszéd Lengyelország visszaküldte ezt a kegyetlent (*illum crudelem*) a magyar földre.⁷² Végezetül említsünk meg egy, a magyar király halála után írt költeményt is. 1545-ben még mindig visszaköszönt az az általánosan elfogadott nézet, hogy Szapolyai volt minden rossznak és viszálynak az oka.⁷³ A példákat még hosszan sorolhatnánk, de már a fentiek is elegendők annak illusztrálására, hogy a rosszindulatú vádak és rágalmak mennyire elterjedtek voltak I. János királlyal és a magyarsággal szemben.

Apologetikus és a toposztól eltérő szöveghelyek a költeményekben

János király 1526. november 11-én lett magyar király. Első lépései közé tartozott, hogy elismertesse hatalmát és jogait a magyar trónra a szomszédos államokkal. Két külpolitikai veszélyforrás merült fel számára: délen az évszázados ellenség, az Oszmán Birodalom fenyegette a határokat, míg nyugaton az osztrák főherceg és cseh király, I. Ferdinánd veszélyeztette a hatalmát. A nyomasztó külpolitikai reménytelenség és a kettős királyválasztás eseményei erőteljesen rajta hagyták nyomukat Verancsics Mi-

69 A Benda Kálmán által fogalmazott kritika szerint: „a török korszak német ujságaiban hiába keressük a magyar események valóságos rajzát. Nem a valóságot hozták, csak annak árnyképét, s írásaik a közvéleménynek a valóságról elképzelt, többnyire örökölt, sablonos vonásait tükrözik.” – BENDA, *A török-kor...*, i. m., 77–78.

70 KASZA Péter, „Összeillik e két parázna szépen”: *Néhány észrevétel egy Szapolyai János ellen írt gúnyvers kapcsán* = *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 169–178. A gúnyiratot közli KRETSCHMAYR Henrik, *Adalékok Szapolyai János király történetéhez*, TT, 1903, 229–230. További Logus-gúnyverseket közöl az *Analecta recentiora ad historiam renescentium in Hungaria...*, ed. Stephanus HEGEDÜS, Bp., Typis Victor, 1906, 260–261.

71 *Carmen – satyricum in Joannem Zapolyam regem Hungariae*, Krakó, Hieronymus Wietor, 1528. BJ, Cim. 5479 (frg: 2 karty B₁ 1B₂).

72 „Quod Lupus hiis miscet Zapolitanus agris. / Illum crudelem nobis Arctoa remisit / Sarmatia, Hungarico proxima terra solo.” – *Uo.*, 24–26.

73 „[...] quin etiam succensa odiis pars magna tuorum / ferre meos merito tanta pericla refert.” – RUBIGALLUS, i. m., 139–140.

S végezetül rejtett módon felmerül mindkét költeményben – az elsőben csak érintőlegesen – a kérdés: mégis ki felelős a jelenlegi szenvedésekért? A külső erők (törökök, Habsburgok) esetleg, vagy még inkább az ország népe, elsősorban a nemesség és a főúri körök. Verancsics ezt a második költeményben fejti ki, Hungaria szájába adva a választ. Az elszenvedett csapásokért nem egyedül a hatalmas Fortunát kell felelősségre vonni, más tényezők is jelenthetik az igazi okokat. Szinte pontosan a mű középpontjában tér vissza a második költemény nyitógondolata, ti. a belső széthúzás iránt érzett fájdalom: „Ti, oh, ti főemberek! (nem tudom már elhallgatni az igazságot) / ennek az oka és a szerencsétlenség forrása ti vagytok”.⁸³ A legfontosabb vád is elhangzik a költemény végén: „Ó, jaj! ugyan mily iszonyú heves vágy (*dira cupido*) volt bennetek arra, hogy / nyakunkat egy idegen fejedelemnek alávéssétek?”⁸⁴ A mohácsi vereség és II. Lajos halála után az ország nemessége két királyt is választott magának. Az „idegen fejedelem”, I. Ferdinánd 1526. december 17-én, majd hivatalosan 1527. november 3-án Székesfehérváron; a nemzeti párt jelöltje, Szapolyai János pedig 1526. november 11-én lett Magyarország törvényes királya. Verancsics Mihály a kettős királyválasztás korában egyértelműen János oldalára állt, az ő személyét és királyságát propagálja ezekben a költeményeiben is. A dicső korokat, s elsősorban Mátyás király fényes uralkodását és győztes háborúit egyedül csak a volt erdélyi vajda tudja visszahozni. Csakis egy nemzeti király lehet az egyetlen helyes választás a nemesség számára, minthogy Mátyás uralkodása után az idegen királyok – itt talán a Jagelló-házi uralkodókra gondolhatott Verancsics⁸⁵ – minden korábbi eredményét és katonai sikereit elveszítették (*perdere id omne duces*) tehetetlen uralkodásuk alatt. Jánost a szerencse is kísérte, így csakis ő képes visszaállítani az ország hajdani nagyságát (*Quer*2, 111–120). A második költeménynek ez a markánsan rábeszélő jellege leginkább a *genus deliberativum* körébe tartozó „adhortatio”, vagyis a szónoki rábeszélés (*oratio suatoria*) fajtájához közelíti Verancsics alkotását.

82 BENDA, *A törökkor...*, i. m., 43.

83 „Vos, o vos proceres, (nequeo iam vera tacere) / huius vos estis causa caputque mali” (*Quer*2, 81–82).

84 „Nam quae tanta fuit vobis heu dira cupido / nostra peregrino subdere colla duci?” (*Quer2*, 109–110).

85 A magyarországi trónöröklés kérdésébe a lengyelországi Jagellók is beleszólhattak. Mohács után I. (Öreg) Zsigmondnak szándékában állt kinyilvánítani trónjelöltségét, mint az kitűnik Mikołaj Nipszyc és Krzysztof Szydłowiecki követi utasításából. – HOPP, *i. m.*, 86–87; vö. AT VIII, 211 és 273, valamint AT XV, 823. Így talán nem meglepő, hogy Vencsis az idegen fejedelmek (*externos* [...]) duccs) hangsúlyozásával ennek a lengyel politikai törekvésnek is igyekezett gátat szabni a költészet területén.

Az ismertetett elégiák témája és hangvétele számos meglevő hagyományból táplálkozhatott. Az erőteljes ovidiusi (klasszikus) imitáció az allegorikus heroida műfajához teszi hasonlatossá a költeményeket. Ehhez az alaphoz párosulnak a keresztény kultúrkörben a panaszirodalom műfaji jellegzetességei, a „kereszténység védőbástya” gondolat és annak minden topikus eleme. A költemények pontosabb „műfaji” besorolásához azonban figyelembe kell venni azok sajátos hangvételét és a bennük megfogalmazott politikai, külpolitikai gondolatokat. A retorika teljes eszköztárát – mint láttuk, elsősorban a *laudatio* és az *adhortatio* műfajaihoz kapcsolódva – megtalálhatjuk az alkotásokban.⁸⁷ Szűkebb értelemben a szónoki támadóbeszéd tipikus elemeit fedezhetjük fel a harmincnyolc, illetve a hatvankilenc disztichonban, így ezen értelmezés tükrében ezeket a költeményeket támadó iratként, vagyis invektívaként is lehet, még inkább kell olvasnunk. E polemikus hangvételű „támadóbeszéd” (*cohortationes*) I. János érdekében és Ausztria (ti. I. Ferdinánd) ellen hangzottak el. A költeményeknek ez a sajátossága véleményem szerint egyedülálló a *querela Hungariae*-toposz kora 16. századi történetében. Verancsics Mihály 1528-as elégiáinak bemutatása során ismertetett példáim kiválóan szemléltetik ezeknek a költeményeknek az egyedi jellegét. Szerzőjük a *querela*-toposz műfaji sajátosságait átvéve, sőt azokon túl is lépve fogalmazta meg nemcsak a saját politikai nézeteit, hanem a nemzeti párt álláspontját is. Így szerzőnk a panaszirodalom egyik legreprezentatívabb műfaját állította a politikai-publicisztikai irodalom, még inkább propagandairodalom hathatós szolgálatába.

86 BARTA Gábor, *Humanisták I. János király udvarában = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 193–216. A mohácsi vereség utáni eseményekre és a kettős királyság politikatörténetére lásd JÁSZAY Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, I, Pest, Hartleben Konrád Adolf tulajdona, 1846; SZALAY László, *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*, Pest, Ráth Mór, 1861²; BARTA, *Illúziók esztendeje...*, i. m., 1–31; BARTA, *A Sztambulba vezető út...*, i. m., 152–205.

87 Vö. IMRE Mihály, *A Querela Hungariae toposz retorikai gyökerei*, *Studia Litteraria*, 32(1994): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, 7–23.

1.

Verancsics Mihály: *Querela Ungariae de Austria*⁸⁸

Krakkó, 1528 tavasza

Kézirat: Biblioteka Jagiellónska, Krakkó, 6551, III, fol. 890–892.

Kiadás: *Acta Tomiciana* XI, 199–200.

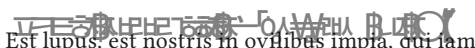
Autore Michaelae Wrantio Dalmata discipulo Stanislai Hosii [...] Quam scripsit annos XV natus, scripsit autem anno uno ante adventum Turcorum in Austriam.⁸⁹

Dic age crudelis, cur optas Austria, toto
pectore nostra tuo subdere colla iugo?
Quis deus hoc ferret? quae coeli tanta fuisset
Impietas? tantum dii prohibete nefas.
5 Scis bene, quod nunquam dominae sum passa superbae
Imperium: scis te saepe fuisse meam.
Tempore Corvini, scis, quando laeta triumphum
egi, fracta meo cum fueras populo.
Maesta triumphales tunc cum procedere currus
10 iussa, orbi toto ludibrio fueras.
Tempore Ioannis longe peiora videbis,
iam poenas sceleris, iam scelerata dabis.
Improba captivam speras me reddere posse,
undique desertam cum modo me esse vides,
15 Cum iuvenum fractas vires, qui sanguine pro te
complerunt campos prataque ubique mea,
Cumque vides segetes contritas (vota colonum)
occisos procures, magnanimosque duces,
Incensas urbes, direptaque fana Deorum,
20 Desertas villas, nobiliumque domos,
Tot viduas, orbosque senes totque orba parente
pignora, totque pati barbara vincla simul.
Haec tu cuncta videns, facile iam posse putabas
indigne vinclis nectere colla mea.
25 Nec satis hoc fuerat, nisi et atro gramine Circes
Pelliceres ad te pignora cara mea.

⁸⁸ Verancsics Mihály 1528-as elégiáinak közlése a klasszikus latin helyesírás szabályaihoz igazodik. A kéziratok valószínűleg nem autográfok.

⁸⁹ A kísérőszövegeket Stanisław Górski saját kezűleg írt megjegyzése alapján közzöltük.

459

460

55

96 prohibent: perhibent (AT XI.)

HOFFMANN GIZELLA

„Von des Graffen Nicolas Serini todt...”

Adalék Zrínyi Miklós halálának hiteles történetéhez
egy korabeli ágensi jelentés tükrében*

Zrínyi Miklós halálának (1664. november 18.) körülményeiről, a vadászbalesetet megkérdőjelező politikai merényletről évszázadokon át keringtek különféle híresztelések, hajmeresztő variációk. S bár a mendemondák alig néhány héttel halála után már „grasszáltak”, a szűkebb család sem kételkedett a fatális vadászbalesetben. Hiába cáfolták meg neves történészek, irodalomtörténészek a politikai gyilkosság teóriáját, újból és újból föllángol ez a tetszetős elképzelés.

Nem célunk a vita újbóli fölélesztése, de úgy gondoljuk, hogy az alábbi ágensi jelentés is, amely 1664. december 12-én, pár héttel Zrínyi halála után íródott, a vadászbaleset tényét látszik igazolni. Évszázadok óta tengernyi irodalom, fejtegetés, regény stb. keletkezett e témakörben. Forrásközlésünknek nem feladata az eddigi szakirodalom teljes összefoglalása és értékelése, csupán a tudósítás értelmezéséhez szükséges fontosabb írásokra szeretné felhívni a figyelmet.

A Zrínyi Miklós halála kapcsán keletkezett legendákat az utóbbi negyedszázadban Bene Sándor és Borián Gellért kísérelte meg összefoglalóan feldolgozni 1988-ban.¹ A két kutató emellett megpróbálta a vadászat, a baleset körülményeit a legfontosabb, elsősorban nyomtatott korabeli történeti források alapján rekonstruálni, a téves hiedelmeket cáfolni. Bene Sándor számos tanulmányában később is visszatért a Zrínyi Miklós-legenda taglalásához (sőt még egy irodalmi krimi keretébe ágyazott írásában is feldolgozta azt),² Borián Gellért pedig külön könyvet szentelt a pálos és jezsuita történeti források Zrínyi-értelmezésének.³ Péter Katalin⁴ a közelmúltban hívta fel a figyel-

* A tanulmány a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj támogatásával jöhetett létre, a szövegközlés a Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel engedélyével történt. A latin szövegek ellenőrzéséért Földesi Ferencnek, a német olvasat pontosításáért Fata Mártának, Christian Heitzmann-nak (HAB Wolfenbüttel), Ötvös Péternek és Vizkelety Andrásnak mondok köszönetet. A tanulmányhoz fűzött hasznos észrevételeiért rendkívüli hálával tartozom Jankovics Józsefnek, és köszönet illeti Zsupán Edinát, valamint Csörsz Rumen Istvánt is.

1 BENE Sándor, BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., Helikon, 1988 (Labirintus). Ebben lásd az addig megjelent fontosabb szakirodalmat is.

2 BENE Sándor, A „Forstall-kódex”, ZD, 5(1988), 1–16, 13; Uő, *Bán a ravatalon, avagy még egyszer Zrínyi Miklós haláláról*, Beszélő, 2(1997)/2, 100; Uő, *Őskeresők: A Zrínyi-családtörténet műfaji háttere*, ItK, 107(2003), 3–42; BENE Sándor, *Marcus Forstall: A Zrínyi grófok hősi családjának története = A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 2007, 321–378.

3 BORIÁN Gellért Elré, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004, 408.

4 PÉTER Katalin, *Szubjektív szöveg Jankovics József fellépéséről = Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi-MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 511–513; lásd az interneten is: http://www.balassikiado.hu/BB/NET/ADHOMINEM/Peter_kati.pdf.

465

lentések szerzője az a Heinrich von Schöllén,¹² akkor boroszlói korrespondens és sziléziai megbízott, aki az idő tájt a svéd királyi udvar szolgálatában állott, s aki néhány évig Herzog Augustnak is rendszeresen küldöztette jelentéseit. Schöllén a korszak egyik legnevesebb s legszínvonalasabb író ágense, Erdély, Lengyelország és Magyarország kiváló szakértője volt a kortársak szerint is.

Az *Extract Schreiben* több szempontból is izgalmas és különösen figyelemreméltó. Schöllén egyrészt Zrínyi Miklós 1664. november 18-án Kuršanec községben (Zrínyifalva) bekövetkezett halála után pár héttel, december 12-én írta le az általa hitelesnek tartott történetet, elemezve a már akkor kerengő pletykákat, a felröppenő merényletelméleteket is. (Csak azért nem korábbi a jelentése, mert bizalmas emberével nem tudott személyesen beszélni, aki még nem érkezett meg Boroszlóba.) Fontos abból a szempontból is, hogy mint korrespondens, „tudósító”, „hírközlő” orgánum, Schöllén alapelve a hiteles, megbízható forrásra¹³ való hivatkozás volt. Többször mentegeti magát írásaiban, hogy addig nem számolhat be valamely ügyről, amíg megbízható forrásból nem ellenőrizheti a tényeket, a felkapott híreszteléseket, a „Wiederumb aber werde ich vertraulich berichtet”, „So viel Ich aber von glaubwürdigen Persohnen erfahren können [...]”, „durch vertraulichs Schreiben reveliret worden [...]”,¹⁴ „Dann wird aus Ungarien vom 19.n Augusti S. N. zuverlässig aviziret in haec verba”¹⁵ stb. megjegyzések gyakran olvashatóak írásaiban. Schöllén nemcsak tudósít, hanem elemez is: modern értelemben vett politikai szakértő. Kiemelendő tárgy- és ténytyszerűsége, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül ironikus humorát sem. Heinrich von Schöllén nemcsak a magyar ügyek, a magyar lélek, hanem az egész térség kiváló ismerőjeként olykor csípősebb megjegyzésekkel fűszerezve teszi élvezetessé a száraz történelmi tényeket, s akkurátus elemzéseit lenyűgözően élvezetes stílusban, szinte esszészerűen fogalmazza meg, pl. „Die Hungarn sind wunderlicher Köpffe denen mann es nimmer eben machen kan; er werde der Katzen nicht die Schellen anhangen” vagy „der junge Ragoczÿ ist eine alte Schauffhaube...”.

Megállapíthatjuk, hogy a fent idézett Zichy Pál-féle elbeszéléssel szorosan összecseng a Schöllén-féle leírás, akárcsak Bethlen Miklósé, azzal az eltéréssel, hogy a Zichy Pál említette lábsérülésről egyikük sem ír.

Ha összevetjük a leírásokat, nem kételkedhetünk Schöllén hitelességében:

12 Heinrich von Schöllén (†1666) a hesseni Hirschfeldből, lelkészi családból származott, szociniánusi nézetei miatt 1656-ban Lengyelországba menekült, majd évekig Hamburgban működött, végül Boroszlóban települt le, itt is halt meg. Mint korrespondens, II. Rákóczi György, X. Károly Gusztáv és számos német fejedelem szolgálatában állt. Lásd bővebben Heiko DROSTE, *Schwedische Korrespondenz über Polen am Beispiel Heinrichs von Schöllén, Kommissar in Breslau von 1664–1666 = Po obu stronach Baltyku: Wzajemne Relacje między Skandynawia a Europa Środkowa – On the Opposite Sides of the Baltic Sea: Relations between Scandinavian and Central European Countries*, Hrsgg. Jan HARASIMOWICZ, Piotr OSZCZANOWSKI, Marcin WISŁOCKI, Wrocław, 2006, I, 121–130; Heiko DROSTE, „Einige Wiener briefe wollen noch publiciren”: *Die Geschriebene Zeitung als öffentliches Nachrichtenmedium = Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert: Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*, Hrsgg. Volker BAUER, Holger BÖNING, Bremen, 2011, 1–22.

13 Lásd például 19. lábjegyzet.

14 HAB Extravagantes 64.46, 2r, 18r, 276r.

15 Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, 1 Alt 22 Nr. 189b, 1r.

[Hamarosan észreveszi a grófot a földön, aki levegő után kapkodott. Amikor azonban a többiekért kiáltott és azok odaszaladtak, a gróf a kezei között halt meg, s egyik sebe a bal szemétől egészen a szájáig ért, a gégeje felhasítva, az egyik keze szétharapdálva, és az egyik karján is seb volt.]

Majláni¹⁸ legelőbb érkezék. Az úr [...] fején három seb vala: egy balfelől, a fülén felül, a feje csontján ment csak el a kannak agyara, a homloka felé szakasztotta rútul a feje bőrit; más ugyan a bal fülén alól az orcáján, a szeme felé rút szakasztás; de e kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén. Volt a kezén valami kis körmöcslés, de az semmi sem volt.

Gondolhatnánk arra, hogy Schöllén hírforrása maga Bethlen Miklós lehetett, hiszen ismeretes, hogy Bethlen hosszú évekig kapcsolatban állt vele, ahogyan ezt a Bethlen-levelezés is tanúsítja.¹⁹ Hogy miért tartjuk Majlánit, és nem Bethlen Miklóst Schöllén bizalmas emberének, arra Bethlen beszámolója a legfőbb bizonyosság, „Majláni legelőbb érkezék...”, míg Schöllennél az elsőként odaérő ember megpillantja a földön fekvő Zrínyit, „Balde aber darauff wird Er des Graffens auff der Erden gewahr [...]” – valamint az a mód, ahogyan Bethlen Miklóst emlegeti a levél második részében, mint aki Vitnyédi István társaságában szintén részt vett a vadászon. Ám Vitnyédi sem lehetett az infor-

19 BETHLEN Miklós *Levelei, összegyűjt.*, s. a. r., bev., jegyz. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 6), I, 167; hivatkozás a többéves levelezőviszonyra; valamint lásd még *A száműzött protestáns prédikátorokhoz írt levelében* (Szentmiklós, 1675. jan. 4.) = *uo.*, II, 1159–1180, itt: 1164. Lásd még BETHLEN Miklós *Önéletírása*, 16. fejezet, 1664-es bejegyzés: „Baraszlóba érkezvén, Schmettauer nevű nagyhirű kereskedő emberrel és Henricus Schoellenius nevű svéciai residenssel végezék de correspondentia epistolari [levelezésünkre vonatkozólag], melyet egynéhány esztendeig tartottam.” *Művei*, i. m., 596.

468

470

Tartalmi összefoglaló

A jelentés hírt ad arról, hogy a magyar küldöttség a törökkel való békekötés [vasvári béke] ügyében Bécsben tartózkodik, nem tudják elképzelni, hogy ezzel a csinált békével biztonságban lehetnének a törököktől, véleményüket benyújtották a császárnak. A törökök behódolásra szólítják fel a Trencsén környéki vármegyéket és Morvaországot is.

Részletesen beszámol a Zrínyi halálával kapcsolatosan keringő különös szóbeszédekről, amelyek igen fölzaklatták a kedélyeket, és aprólékosan elbeszéli informátorára hivatkozva, aki maga is részt vett a vadászaton, a történeteket. Ezek szerint: 1) Egyesek mondják, hogy Zrínyi életében a mágiának hódolt és ördögűző is volt, így eljött a „Terminus Fatalis”, sorstól kiszabott határidő, a halál ideje, mikor is a gonosz ellenség egy vadkanná változva, „kitekerte a nyakát”, azaz megölte őt, mert különben nem lett volna lehetséges, hogy egy aljas disznó egy ilyen erős embert ilyen nyomorúságosan megölhetett volna. 2) Mások azt beszélik, hogy ez Isten büntetése volt, mivel Zrínyi titokban külön békét kötött a törökkel, és ezzel mintegy elpártolt urától, a római császártól. 3) Megint mások másként vélekednek, és számos változatban mesélik el a dolog megtörténését. 4) Amennyire azonban Schöllén megbízható személyektől megtudhatta, a dolog a következőképpen történt: Zrínyi délben az ebédnél igen vidám volt, és az egyéb beszédtemák között szóba került a vadászat is. Miután befejezték az ebédet, megkérdezte a jelenlevőket, hogy nem akarják-e mulattatni magukat, s vadászatra kihajtani? Ez aztán kívánsága szerint megrendeltetett. Hamarosan befogták könnyű négykerekű egylovas kocsiját (Carrete, Kalesche), és igen kevés személyzettel kikocsizott. Embereit viszonylag nagy távolságra állíttatta fel egymástól, ő maga egy puskát ragadott, és szintén egy bokor mögé bújt. Amikor a vadat hajtották, az ember, aki a gróf közelében állt, a gróf egy lövését hallván, azt gondolta, a gróf máris meglőtt egy vadat, s elindult, hogy megkeresse és begyűjse azt. Amikor azonban a hely közelébe ért, és kiabált, nem felelt senki. Mivel a bozótban nem látott senkit, csodálkozott, hogy vajon mi történhetett. Hamarosan észrevette a gróft a földön fekve, aki levegő után kapkodott. Amikor azonban a többiekért kiáltott és azok odaszaladtak, a gróf a kezei között halt meg; volt egy sebe, amelyik a bal szemétől egészen a szájáig ért, a gégeje felhasítva, az egyik keze szétharapdálva, és az egyik karján is volt egy seb.

Schöllén együttérzően kommentálja: ilyen véget ért hát ez a bátor hős, aki hosszú éveken át a törökök réme volt, az egész világ számára emlékezetes példát hagyva, hogy a nagyúr, aki a pompának és a változó (világi) hiúságnak hódolt, meghalt, akárcsak a szegény közemberek. Akik igaz keresztények, a köztes ítéletet elfogadják, és meggondolják, hogy velük is megtörténhet ez a pillanat, amit életükben előre nem láthattak. De legyen elég ebből ezúttal.

Az Udvar Vitnyédit, Zrínyi Miklós titkárát vádolja, hogy a rettenthetetlen gróf tervei egy vaddisznó által felborítottak, s hogy Vitnyédi ismerhette a legjobban Zrínyi tanácsait, amelyek a mostani nagy tanácskozásra bizony elvesztek.

Schöllén említést tesz egy erdélyi fiatalemberről, aki jelen volt Zrínyi udvarában, nevezetesen Bethlen Miklós (akinek levelezését a bécsi Udvar megszerzi), s aki szintén részt vett a szerencsétlen vadászaton. Bethlen az Erdélyből Horvátországba történő uta-

zás örve alatt Velencébe igyekezett volna, onnan pedig Franciaországba kellett volna utaznia, de a vaddisznó ezt az elképzelést is felborította. Köztudott, hogy Vitnyédit a bécsi udvar fenyegeti: ő azonban még Csáktornyán tartózkodik, hogy milyen célból, vajon csak a temetésre, vagy tanácskozássra, melynek ő is cselekvő részese, az idő dönti majd el. Schöllen felteszi a kérdést, hogy Franciaország szándéka szerint nagyobb szerepet kap-e, de ez számára nehezen elképzelhető. Az ember szeretné Istennel (aki nélkül semmi nincs az emberben) a falakat átugrani. Hiszen a mi Hunyadi Mátyásunk, mondja, ugyan egy hét alatt győzelmet aratott a keleti és a nyugati császárok fölött, és egyidejűleg Kázmér lengyel király fölött is diadalmaskodott, azonban hogy itt is ez fog-e történni, azt csak a magasságos Isten tudja.

Kritikusan vélekedik az észak-magyarországi helyzetről is, mert szerinte minden tekintetben el vannak most keseredve, de ez náluk csak azt jelenti, hogy vezetőre van szükségük. Kis széljegyzete az, hogy nincs hatalmában a háborút befejezni annak, aki a háborút elkezdte, mert gyakran megesik, amíg nem sikerül lerázniuk az igát, súlyosabb szolgátságba esnek, amint azt Erdély is olyan keményen megtapasztalta, más idegen példát nem is szükséges említeni. Csehország és más ellenálló birodalmi városok is nem ezt igazolják?

Lippay György érsek, akire a leginkább hallgatnak a főurak, megint a béke pártján áll, holott ő beszélt a tanácskozások alatt a legkeményebben, míg a „kétkezes” Wesselényi Ferenc nádor nem akar az Udvarban megjelenni, miközben Nádasdy pártjával egyetemben az udvarral tart. Zrínyi Péter a Bánátban tartózkodik, bátyját helyettesíti, kinek titkára naponta Schöllenhez jár. Szerinte nem fog csengőt akasztani a macska nyakába, nehogy az udvart haragra gerjessze. Egyébként más főurak, ámulatba ejtően nem tesznek lakatot a szájukra, félelem nélkül mindenfélét összehordanak. Például, hogy Magyarország nem fedte még fel csapatait, mint ahogy mások vélik. A Batthyányak nem jelentek meg a konzultáción, miután vitézeik, amivel útnak indulnának, olyan nyomorúságosan elpusztultak. Zrínyi Péter szintén meggondolás tárgyává tette a megjelenést, de végül úgy határozott, hogy bárhogyan is hozza a sors, előáll, és ezért már egy fölfegyverzett kocsit előreküldött.

Elmondja még, hogy a felső-magyarországi követek egyike katolikus, kettejük református és másikuk lutheránus, kemény utasításokat visznek, de hogy Porcia mit fog hozzá szólni, hiszen alaposan felháborodva kérdezte a nádortól: mit akarnak ezek? Végül megjegyzi, nem tudni, hogy a fiatal I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona házassága vajon hasznára válik-e a tárgyalásoknak, mert az ifjú Rákóczi egy tutyimutyi alak, akiben semmi nagyvonalúság nincsen, s hogy a menyasszony édesanyja rendkívül babonás.

Susreti dviju kultura

Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti (Zbornik radova)

Urednici izdanja: Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner, Zagreb, Matica Hrvatska, 2012 (Biblioteka zbornici, glavna urednica Romana Horvat), 550 l.

Két kultúra találkozása: A Zrínyi család a horvát és magyar történelemben címmel a közelmúltban újabb darabbal gazdagodott a Zrínyi-szakirodalom. Elsősorban nem a témaválasztás újdonsága hívja fel a figyelmet erre a kötetre, hiszen forráskiadványok, monográfiák és tanulmánykötetek is szívesen választják tárgyukul a Közép-Európa történetében fontos szerepet játszó főúri családot. Ami kiemeli, s szükségessé teszi, hogy szó essék róla – a benne található tanulmányok új eredményeinek méltatásán túl –, az nem más, mint a kontextus, amelyben helyet talál magának, s a módszer, ahogy ezt teszi.

Tágabb értelemben ez a környezet a szláv-magyar kapcsolatokat vizsgáló kutatások köre. Hosszan lehetne időzni a kérdésnél, hogy a 19–20. századi nemzeti fejlődések különböző állomásain miként, miféle utakat járva igyekeztek az évszázadokon át a Habsburg Monarchiában, illetve Magyar Királyságban együtt élő népek számot vetni közös múltjukkal, vagy hogyan törekedtek éppenséggel elkerülni a számvetést. A messzire vezető kitérőt most mellőzve elegendő csupán az utóbbi másfél évtized néhány – közel sem az összes – előremutató kezdeményezését felidézni, mindössze annak reprezentálására, hogy jelen kötet szerkesztői miféle példákban töltökezhettek, amikor egy határokon átívelő közös munkát készítettek elő. Elsőként egy szlovén-magyar interferenciákról képet adó tanulmánykötetet említek, amely 1998-ban jelent meg Fried

István és Lukács István szerkesztésében (*Hasonlóságok és különbségek: Tanulmányok a magyar-szlovén irodalmi kapcsolatok köréből – Ujemanja in razhajanja: Študije o slovensko-madžarskih literarnih stikih*, szerk. FRIED István, LUKÁCS István, Bp., Kossics Alapítvány, 1998). A kiadvány voltaképpen tabló: hosszú évtizedek munkáiból válogat. Tarkaság jellemzi akár a megjelenített tudományterületek (irodalomtörténet, komparatisztika, néprajz), akár a feldolgozott témák (Mátyás királytól Petőfin, Prešerenen és Vörösmartyn át Ady Endréig, Ivan Cankarig és Pável Ágostonig), akár a szerzők (például Fried István, Lukács István, Vilko Novak, Tandori Dezső, Milko Matičetov) vonatkozásában. A szövegeket teljes terjedelmükben hozzáférhetővé teszi magyar és szlovén nyelven, ezzel mind a magyar, mind a szlovén olvasók kedvére tesz. Ugyancsak két nép kutatóinak összefogásából, de már némileg eltérő indítatással született a Sic Itur ad Astra 2006-os, a lap történetének immár második szlovák tematikájú kötet (2006/3–4. sz., *Párhuzamos történelmek találkozásai: Szlovák-magyar kapcsolatok*, szerk. DEMMEL József), amelynek bevallott célja, hogy közelebb hozza egymáshoz a két történész-társadalmat, s olyan eredményeket tegyen elérhetővé, amelyek mindkét fél érdeklődésére számot tarthatnak. Ezzel igyekszik rést ütni az elzárkózásá merevedett struktúrákon. A szűkebb kontextust a szilárd előzményekre épülő horvát-magyar kapcsolattörténeti kuta-

tások jelentik. A kétezres évek elejétől a Lukács István és Kiss Szemán Róbert szerkesztésében, az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékének támogatásával megjelenő, s az *Opera Slavica Budapestiensia – Litterae Slavicae* címet viselő sorozat darabjai más délszláv népek mellett horvát vonatkozásban is gyarapítják ismereteinket a legkülönbözőbb témák kapcsán. S végül, bár egyszeri alkalom volt, itt említendő a horvát és magyar kutatók széles körét megmozgató 2002-es tanulmánykötet, Milka Jauk-Pinhak, Kiss Gy. Csaba és Nyomárkay István szerkesztésében (*Croato–Hungarica: uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza – A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*, szerk. Milka JAUK-PINHAKE, KISS Gy. Csaba, NYOMÁRKAY István, Zagreb, Katedra za hungarologiju Filozofska fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Matica hrvatska, 2002). Mindegyik megoldás más és más, különböző erőnyekkel bír.

E recenzió tárgya hasonlít a fenti vállalkozásokhoz, de különbözik is azoktól. Csatlakozik az idézett példák képviselte tendenciához: együttgondolkodást ambicionál. A Zrínyi családban olyan témára lett, amely hosszú ideje több nemzet kutatóit foglalkoztatja. 2007-ben szinte egyszerre jelent meg a tárgyban tanulmánygyűjtemény horvátul (*Povijest obitelji Zrinski: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu, 8.–9. studenog 2004*, ur. Zoran LADIĆ, Đuro VIDMAROVIĆ, Zagreb, Matica hrvatska, 2007) és magyarul (*Hősgaléria: A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 2007). Ugyanebben az évben, 2007. október 10. és 14. között az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Heidelbergi Egyetem nemzetközi konferenciát szervezett a témában,

amelynek anyaga német és angol nyelven jelent meg 2009-ben (*Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, Hrsgg. Wilhelm KÜHLMANN und Gábor TÜSKÉS unter Mitarbeit von Sándor BENE, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009). A *Hősgaléria* szerkesztőinek a kötet megjelenése után szándékukban állt, hogy eredményeiket a horvát olvasóközönségnek is bemutassák, a hozzáférést megkönnyítő gesztussal élve nemzeti nyelvre, azaz horvátra lefordítva. Erre végül nem nyílt lehetőség, egy új konferenciára azonban igen: a 2009 októberében Zágrábban tartott rendezvényen huszonkét előadás hangzott el, ebből tizennyolcat tanulmánnyá kidolgozva a jelen kötet közöl horvát nyelven, magyar rezümével. A szerzők – akik közül jó néhányan a korábbi két kiadványban is publikáltak – neves horvát és magyar kutatók: történészek, irodalom-, művészet-, hadtörténészek. Ez a kezdeményezés tehát nemcsak államhatárokat, tudományok határait is átlépi. Ahogy azt a kötet előszava kiemeli, maguk a Zrínyiek is több hagyomány metszéspontján álltak, tekintsük akár kulturális orientációjukat, akár történelmi szerepeiket. Kapcsolatot jelentenek ugyanis a velencei, adriai, tágabb értelemben a mediterrán, illetve a közép-európai kultúra között (Sándor BENE, Zoran LADIĆ, Gábor HAUSNER, *Predgovor* = i. m., 8). Identitásukat, lojalitásukat ilyen módon egyfajta összetettség jellemzi. A szerkesztők, illetve a kötet(ek) mögött álló kutatói kör felfogása szerint a „Zrínyi-jelenség” e komplexitása lehet a közös alapja a különböző irányokból érkező vizsgálódásoknak. Meglátásuk szerint e sokrétűségben is léteznek határok, a cél éppen annak feltárása, hogy milyen helyzetekben, hol húzódnak ezek. Bene Sándor egy korábbi írásában így szól er-

A dolgozatok másik csoportja – immár nem a kötetben elfoglalt rendet követve – a család egyes tagjait emeli középpontba. R. Várkonyi Ágnes munkája a több generációban megfigyelhető magatartásformákat vizsgálja. A rendelkezésre álló jelentős forrásanyag elemzésével sikerül kimutatnia a közös tényezőket. Külön figyelmet szentel a magyar történetírásban sokáig mellőzött Zrínyi Péternek. Utóbbi a főszereplője Hrvoje Petrić írásának is. A család és Zágráb kapcsolatát vizsgálva személye megkerülhetetlen, hiszen Frangepán Katalin és férje háztulajdonos volt a városban, s az uralkodótól kapott kiváltságaik révén kereskedelmet folytattak itt. Leányuk, Zrínyi Petronella Judit a zágrábi klarisszakolostor főnöknője volt. Zrínyi Péter fia, János a tárgya Varga J.

János kutatásainak. 1683-as szereplésének és letartóztatásának körülményei források hiányában sokáig tisztázatlanok voltak. Minden kérdésre ez a tanulmány sem kínál választ, de bécsi és gráci levéltárak dokumentumaiból új adatokat tesz közzé fogságáról és életének utolsó szakaszáról. Hausner Gábor Zrínyi Ádám portréját rajzolja meg. A szakirodalomban eddig róla élő képet árnyalja az újabb bécsi levéltári kutatások eredményeivel, valamint a Zágrábban őrzött Zrínyi-könyvtár feldolgozása során felszínre került új adalékokkal. Ivan Golub Zrínyi Miklós és Péter, Juraj Križanić és Lippay György érintkezéseit és nézetkülönbségeit vizsgálja a török ellen kötetendő szövetség kapcsán Oroszország szerepét illetően.

A kötetben a hadtörténet körébe tartozó szövegek is helyet kaptak. Dragutin Feletar tanulmánya Légrád és Új-Zrínyivár szerepét tekinti át a török elleni védekező harcokban. A két erőd a Mura és a Dráva összefolyásánál állt, a határőrvidéknek ez a szakasza a Zrínyiek parancsnoksága alá tartozott. A védelemben mindkét erődnek kiemelt szerep jut a 17. században: a Légrádtól a Mura mentén húzódó védvonalnak különösen Nagykanizsa és környékének török megszállása idején volt fontos szerepe, Új-Zrínyivár pedig Zrínyi Miklós Kanizsa elleni felvonulását megkönnyítendő épült, s több török elleni támadás kiindulópontja volt. Utóbbi a tárgya Hausner Gábor, Négyesi Lajos és Padányi József közös dolgozatának is. A tanulmány ismerteti a vár létrejöttének előzményeit és körülményeit, körülírja, miért számított provokációnak a török szemében, beszámol a helyszínen végzett régészeti kutatásokról, s arról, hogy a levéltári és archeológiai vizsgálatok eredményeinek összevetésével mára el-

készülhetett a vár méretarányos makettje. (Hasonló témában, épp jelen kötet megjelenésének évében látott napvilágot egy tanulmánykötet a fenti szerzők közreműködésével: *Zrínyi-Újvár emlékezete*, szerk. HAUSNER GÁBOR, PADÁNYI JÓZSEF, Bp., Argumentum, 2012.)

A kiadványban irodalomtörténészek is megszólalnak, a történészek által ritkábban kézbe vett szövegeket faggatva. Bitskey István a *Szigeti veszedelem* szövegét elemezve arra tesz kísérletet, hogy kimutassa, miféle toposzokat és fikciós elemeket használ eposzában Zrínyi, s munkájából miféle nemzetkép rekonstruálható. Az identitás és a nemzet fogalomköréhez kapcsolódva Szörényi László a pátria fogalmának használatáról ír Zrínyi Miklós kapcsán. Bene Sándor Marcus Forstall Zrínyi Miklós megbízásából elkezdett, majd annak halála után Zrínyi Péter szolgálatában befejezett Zrínyi-genealógiáját vizsgálja. Érdeklődésének középpontjában a genealógia identitásképző funkciója áll. Szilágyi Márton Kazinczy Ferenc 1817-es Zrínyi-kiadása kapcsán mutat rá arra, hogy az előző kiadás óta eltelt több mint 150 év alatt miként, milyen folyamatok hatására értékelődött fel, s vált mindinkább Zrínyi hivatkozási alappá, a korábban ezt a helyet betöltő Gyöngyösivel szemben. Hajdu Péter dolgozata is a hatástörténet tárgykörébe sorolható: Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász* című regényét ismerteti meg a horvát közönséggel. Mintegy cserébe a horvát fél sem marad adós újdonsággal: Alojz Jembrih a magyar kutatás előtt kevésbé ismert Zvonimir Bartolić Zrínyihez kapcsolódó kutatásaira hívja fel a figyelmet. Olvasni nemcsak szövegeket, képeket is lehet: a Zrínyi-ikonográfiáról szóló vizsgálódásokhoz kapcsolódva ezt teszi Margarita Šimat Sveštarov, aki Zrínyi

Miklós, Péter és Ádám ábrázolásain vizsgálja a *concordia* metaforáit és allegóriáit. A könyv végére került Drago Miletić írása az úgynevezett „Banovina-projektről”, amelynek célja, hogy felhívja a figyelmet a báni Horvátország kulturális, történelmi értékeire, s a területet a turizmus számára is vonzóvá tegye. Ezáltal egy másik törekvésre is utal: lényegesnek tartja, hogy a terület múltja, kultúrája ne csak könyvlapokon, szakmai közönség előtt legyen ismert és méltányolt.

Noha a *Hősgaléria* szerkesztőinek eredeti ötlete nem valósulhatott meg, a hozzájuk csatlakozó Zoran Ladić közreműködésével impozáns kötet állt elő, amely több vonatkozásban is párja az előzőnek. A tanulmányok egy részének korábbi változatai a 2007-es kiadványban magyarul olvashatók. A kapcsolatra formai jegyek is utalnak. Mindkét kötet borítója a horvát és magyar nemzeti emlékezet emblematisztikus figuráihoz, Zrínyi Miklóshoz és Zrínyi Péterhez kapcsolódó ábrázolásokat, portrékat, illetve műveik összetett szimbolikájú címlapjait hozza játékba. Az újabb kötet több ponton reflektál a korábbi, némely esetben recenzensek által is felrótt hiányosságokra (NAGY Levente, ItK, 113[2009], 104–117; Tóth Hajnalka, Aetas, 2008/4, 246–252). Elismerést érdemlően megfogadva a kritikák észrevételeit, egységes hivatkozási rendszerrel ellátva hozza a dolgozatokat, s a kötetben való eligazodást megkönnyítendő horvát személy- és helynévmutatót mellékel. Jóllehet, bevallottan a horvát közönségnek készült, a rezümét magyar nyelven is közlésezi. Nyilvánvalóan a magyarul olvasó felhasználóknak tett olvasóbarát gesztus ez, valamilyen módon orvoslandó, hogy ez esetben sem jöhetett létre egy, a horvát és a magyar nyelvű olvasóközön-

seg igényeit egyaránt, maradéktalanul kiszolgáló bilingvis kiadvány. Az egyetlen kritikus megjegyzés, amely ezt a könyvet érheti, ehhez kapcsolódik. Mivel a tanulmányok teljes szövege nem elérhető magyarul, a magyar nyelvű összefoglalók célja valóban az írások tanulságainak alapos ismertetése lenne. Ez nem minden esetben valósult meg. Van szerző, aki két lapon keresztül ismerteti eredményeit, más esetben be kell érünk nyolc sorral (pl. 499) – s a rezümék terjedelmi különbségei nem feltétlenül függenek össze a tanulmányok hossza közti eleve adott eltérésekkel. A fordítás elvei sem egységesek: az esetek többségében szoros, szó szerinti fordításokat közölnek, olykor feltűnő hibákkal (a 161. lapon a magyar nyelvű rezümé Zrínyi Pétert Zrínyi Miklós fiaként említi, míg a horvát nyelvű verzióban, a 158. lapon a helyes rokoni fokozat szerepel), máskor inkább tartalomhű változatokat (506).

Mindez azonban aprócska észrevétel csak, nem vonja kétségbe: kiváló munkáról van szó. Jelen kötettel egy egyértelműen sikeres, s folyamatossága is mutatja: igen gyümölcsöző szakmai együttműködés bizonyítékát veheti kézbe az olvasó. A szerencsés témaválasztást valódi együttgondolkodással ötvözi. Tanúsítja ezt, hogy ahol ezt a vizsgálat tárgya lehetővé teszi, valamennyi tanulmány egyaránt mozgósít horvát és magyar szakirodalmat, valamint levéltári forrásokat. A bemutatott munka szép példáját adja annak, miféleképpen lehet közelíteni ahhoz a közös múlthoz, amelynek egyes epizódjai nem mindig támogatják a párbeszédet. Verba movent, exempla trahunt. A kezdeményezés ösztönzőnek látszik: *Régi és új: párhuzamok és érintkezések a horvát és magyar reneszánszban* címmel

2012 novemberében a fenttéz hasonló szellemiségben rendeztek konferenciát Zágrábban. Örvendetes lenne és hiánypótló, ha a későbbi évszázadokat vizsgáló szakemberek is ihletet merítenének a Zrí-

nyi konferéncia kötetéből, hiszen érintkezési pont bőven akad a két nép, a két kultúra és történelem között.

Doncsecz Etelka

Köleséri Sámuel tudományos levelezése, 1709–1732

Összegejtötte Jakó Zsigmond, szerkesztette Font Zsuzsa, a latin szöveget gondozta, a regesztákat írta Magyar László András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012 (Kölesériana, 1), 251 l.

Jakó Zsigmond az 1950-es években kezdett hozzá az ifjabbik Köleséri Sámuel (1663–1732) leveleinek összegejtéséhez. A forrásfeltárás revelatív eredménnyel járt, a magyar szakirodalomban elsőként vázolta fel a román fejedelemségek és a német kulturális élet hallatlanul érdekes kapcsolatát – elsősorban a hallei pietizmus hatására koncentrálván –, s ebben a kapcsolatrendszerben Köleséri közvetítő szerepét is bemutatta. Az 1969-ben magyarul, majd románul és németül is publikált tanulmányt teljesen a Köleséri-levelezésre alapozta, az ekkor már jegyzékszerűen ismert Köleséri-könyvtár ilyen szempontú elemzésétől tartózkodott. (Talán az a szkepszis tartotta vissza, amely minden művelődéstörténészt megkísért, ha régi könyvjegyzékek elemzésébe kezd, anélkül, hogy az egyes kötetek használatáról legalább megközelítően pontos adatokkal rendelkezne.) A kiváló tudós tanulmánya után Köleséri neve csak elvétve jelent meg a szaklapokban. Gömöri György, Vörös Imre és Kázmér Miklós közölt ismeretlen Köleséri-dokumentumokat a Magyar Könyvszemle lapjain, majd az 1990-es évek végén Font Zsuzsa tanulmányai hoztak jelentős elmozdulást a tárgyban. Mind

Halle és Erdély kapcsolatáról írott monográfiájában, mind néhány évvel később Piliscsabán tartott előadásában a korábbi sejtésekhez képest jóval határozottabban tudta kijelölni Köleséri helyét az erdélyi pietizmus Andreas Teutsch körül sűrűsödő terében. Nem lehet túlbecsülni ezeknek a munkáknak a jelentőségét, ha be merjük vallani, hogy Köleséiről igazában csak néhány dolgot tudtunk. Orvos volt és egy időben az erdélyi bányák felügyelője, *Auraria Romano-Dacica* című műve jelentős – olvasatlan – munka, ismertük a Hermányi Dienes tollára méltó anekdotát is, miszerint lelkészi pályája úgy ért volna véget, hogy ünnepélyes, első istentiszteletén belesült a Miatyánkba.

Jakó Zsigmond gyűjtésének elsődleges forrását jórészt 18–19. századi nagy korpuszok jelentették, Lorenz Weidenfelder szászsebesi, majd kisdisznódi lelkész hagyatéka a Brukenthal Múzeum Könyvtárában, aki maga is Köleséri levelezőtársa volt, az egykor ugyanitt őrzött Zimmermann-hagyatéka és a brassói Trausch-gyűjtemény. Kiemelkedően fontos forrás a Jakó által *Köleséri Sámuel leveleskönyvének másolataként* megnevezett kézirat (az Erdélyi Múzeum Levéltárában, ma a Nemzeti Le-

nem az irodalmi reszpublika elismert tagjának képe tükröződik bennük, hanem csak egy Bécsben időző ifjoncé, akinek legfőbb feladata, hogy Köleséri könyvrendeléseit teljesítse). Ezzel szemben a *par excellence* tudományos levelek (természettudományok, archeológia, honismeret stb.) fennmaradása esetleges, mert ezek első szinten csupán információhordozók, s ha nem társul hozzájuk az említett kritériumok valamelyike, akkor kizárólag információ-értékkel bírnak. Az információk pedig ekkor, a század második negyedétől már egyre inkább beépülnek a nagy forrásgyűjteményekbe – akár az eredeti levélszöveggel, akár annak releváns részeit kivonatolva –, illetve a szaporodó publikációkba, és ennek következtében a levél önálló értéke megkérdőjeleződik. (Az említett kritériumok nem vonatkoznak az arisztokrata családok tagjaira, akiknek birtokában a hagyományos archiválási gyakorlat követelményeképpen sok minden fennmaradt.)

A kötet törzsszövegében Jakó Zsigmond tervezetének megfelelően a levelek kronologikus rendben követik egymást, majd az *Appendix*-ben is ez a rend érvényesül. A szerkesztő előszava összefoglalja a szövegközlés módját, és ismerteti az egyes tételek szerkezetét, amely tükrözi a kétfázisú, több kéztől származó munkát. A levél fejléce után következik Jakó Zsigmond regesztája, majd a latin szöveget gondozó Magyar László András regesztája. Ezt követi a szöveg, nagyon informatív lapalji tárgyi jegyzetekkel, végül pedig a forrás bibliográfiai adatait olvashatjuk. A jegyzetek Jakó Zsigmondtól származnak, ha a szerkesztő és a szöveg gondozója indokoltan látta, kiegészítették ezeket, saját szignójukkal jelölve a kiegészítéseket. A szerkesztő, Font Zsuzsa nagyon tisztel-

te a törzsszöveget összeállító kolozsvári professzor válogatási elveit, erről a bevezetőben egészen pontosan számot ad, egy-két ponton azonban talán lehetett volna bátrabban eltérni Jakó elképzeléseitől, aki néhány esetben csak a regesztát tartotta közlésre érdemesnek, természetesen pontosan jelölve a dokumentum fellelhetőségét. Ez a kötet koncepciójának fényében nem kelt különösebb hiányérzetet azokban az esetekben, amikor Jakónak pusztán egy kapcsolat aktivitásának jelzéséhez volt szüksége néhány levél regisztrálására. A Constantin Brâncoveanuhoz írott levelek egyetlen kivétellel ide sorolhatók. A 2. sz. levélben feltáruló tudományos kapcsolat – ennek szövegét teljes egészében olvashatjuk – beágyazódik az 1, 3, 5, 6. levél dokumentálta társadalmi kapcsolatba, s mivel ez utóbbiaknak a regeszták alapján semmi tudományos hozadéka nincs, elgondódnak tűnik kivonatok közlésével felhívni rájuk a figyelmet. Sajnáljuk viszont néhány más levél szövegének elhagyását. A 84. darab (Mihail Şendo Kölesérihez) – Jakó regesztáját idézve – „beszámol az oroszországi művelődési és tudományos életben Nagy Péter cár intézkedései nyomán végbement fejlődésről”. A forrás egy 1727-i nürnbergi kiadvány függeléke. Még inkább sajnáljuk a 11. sz. levél szövegének hiányát. Másolata fennmaradt a Weidenfelder-hagyatékban, közölte egy itáliai folyóirat 1724-ben, az *Auraria* 1780-i kiadása, 1997-ben pedig egy román nyelvű fordítása is publikáltatott, és méltán, mert Şendo itt beszámol Kölesérinek a Steinville generális oltnéniai útja során látott „régiségekről, ásványokról, bányákról, gyógyvizekről, a tartomány természeti viszonyairól”. (Ez utóbbiak közlésétől – a bevezető indoklása szerint – terjedelmi okokból tekintett el Jakó Zsigmond.)

Ezekért a kisebb hiányosságokért bő-
ségesen kárpótolja az olvasót a szerkesz-
tőnek és a kötet munkatársainak azon
intenciója, hogy Jakó abszolút klasszikus
regesztái mellett közölni kell jóval rész-
letesebb tartalmi összefoglalókat is. Azt
gondolom, hogy a kötetnek ez figyelemre
méltó újítása forráskiadási gyakorlatunk-
ban, és szembesít bennünket az utóbbi
évtizedekben megkerülhetetlenné vált
kérdéssel: szélesebb körben is megszól-
laltathatók-e, és ha igen, milyen módon,
művelődéstörténetünk latin (és német)
nyelvű forrásai. A kérdést röviden is el-
lehet intézni, *pro* és *contra* egyaránt, né-
hány sornyi kitérőt azonban mégis megér.
Vannak szövegcsoportjaink, melyek nyelv-
vileg hozzáférhetőek és ismertek, elbeszél-
ő-értelmezést nem kívánnak. „Az *Iskola*
*a határon*ról szólva már utalásokkal is be-
érjük.” (JAKUS Ildikó, HÉVIZI Ottó, *Ottlik-
veduta*, Pozsony, Kalligram, 2004, 33.) És
vannak nyelvi korlátokkal körülzárt,
feltáratlan, ismeretlen szövegcsoportja-
ink, melyek csak elbeszélő-értelmezéssel
szólaltathatók meg. (Lásd Szórényi László
tanulmányait a neolatin epika köréből.)
Nem kérdés, hogy az eredeti nyelven olva-
sott szöveg retorizáltsága, terminológiája,
allúziói árnyaltabb megközelítésre adnak
lehetőséget, de ha *mi, filológusok* valamifé-
le céhes öntudat következtében nem jár-
unk hozzá ezeknek a forrásoknak beható
elbeszélő-ismeretetéséhez, adott esetben a
saját veszteségünkre lemondunk arról is,
hogy ezek a források a különböző tudomá-
nyszakok közötti diszkusszió tárgyát
alkossák. Köleséri levelei pontosan ebbe
a körbe tartoznak. Nem véletlen, hogy a
szerkesztőnek oly nehéz volt megtalálnia
a megfelelő embert a szövegek gondozá-
sára és a részletes tartalmi összefoglalók
elkészítésére!

Magyar László András teljesítménye
imponáló. A levelezés témaköre ugyanis
Köleséri polihisztor-hírének megfelelően
nagyon heterogén. Szó van itt finn-ma-
gyar szójegyzék készítéséről, a román
és a walesi nyelv rokonságáról, a pestis-
járvány jeleiről és lefolyásának módjáról,
Dacia antik emlékeiről és földtanáról,
öslénytani leletekről, könyvkötő-díszek-
ről és nyomdai betűkészletről, a himlőol-
tás módjáról a töröknél, a pogány dákok
ősvallásáról, Gyulafehérváron előkerült
antik töredékekről, Erdély időjárásáról és
természetesen újra és újra könyvek beszer-
zéséről. (Magyar László András egyébként
a szövegek feldolgozása kapcsán meglepő
felfedezést tett. Egy szegedi előadásában,
majd a Korunk 2012/4. számában közölt
tanulmányában rámutatott: sem a levele-
zésben, sem egyéb forrásokban nincs nyoma,
hogy Köleséri valaha is orvosi diplo-
mát szerzett volna!) Törvényszerű, hogy
ekkora munka félreértelmezésekkel is jár.
Elvértve találtunk csak ilyeneket, megje-
gyezni pusztán egyet érdemes, nehogy
későbbi tanulmányok hivatkozási alapjá-
vá váljon. A Szentpéterváron szerencsé-
jét kereső Şendo beszámol Kölesérinek
(62. levél), hogy a cár első találkozásuk-
kor „azonnal orvosává tette”. A regeszta
ezen pontja kissé félreérthető, nem a cár
Leibarztja lett, hanem a birodalmi orvo-
sok sorába emeltetett. (Későbbi leveleiből
tudjuk, hogy katonaorvosként szolgált.)

Font Zsuzsa záró tanulmánya több
kérdést is érint, melyek az olvasót is iz-
gatják. A publikált levelek száma nem ki-
csi, de hol van az a levéltömeg, amelynek
léteznie kellett az 1680–1720-as évekből?
A tematikai sokszínűség ellenére miért
nem jelennek meg vallási kérdések? Egyet-
len, nem elhanyagolható utalást mégis-
csak találtunk ilyenre, a Huszti András-
hoz

írott levélben a jogi tanulmányait folytató erdélyi ifjúnak a természetjog fontosságára hívja fel a figyelmét: „genuina Juris Naturae scientiae [értelmezésem szerint inkább: scientia], communis illa religio et universalis est, quae tot separatos in sacris coetus in unum colligere sola apta est [...]”. Azaz a természetjognak a hiteles (velünk született?) tudománya a „közös és univerzális vallás”, egyedül ez alkalmas a vallásában egymástól távol álló számtalan közösséget egybegyűjteni. (Átolvasván Kölesérinek a Gardenius-kiadáshoz írott bevezetőjét [*Theologia pacifica*, Szeben, 1709], melynek Font Zsuzsa egy Festschriftben külön tanulmányt szentelt, valószínűnek tartom, hogy a mondat „in sacris” kifejezése nem korlátozódik pusztán a liturgikus cselekményekre.)

Érinti a záró tanulmány azt a kérdést is, hogy a Köleséri-levelekkel dolgozók tollából megszületett tanulmányok után indokolt volt-e a szövegkiadás. Válaszként – túl visszafogottan – a levelekből kihámozható kései Köleséri-művekre hívja fel a figyelmet. Ennek kiegészítésére nem szükséges újra hangsúlyoznunk a kötet tartalmi gazdagságát; az eddig elmondottak is bizonyítják, hogy milyen sokrétű forrásanyagot kaptunk kézbe, amit az eddigi tanulmányok messze nem aknáztak ki teljesen. Emellett pedig nagyon fontosnak tartjuk, hogy meglehetősen plasztikus kép bontakozik Kölesériről, háttérben néhány levelezőtársával, akik ugyancsak sokat adnak hozzá ehhez a képhez. Leginkább talán Mihail Şendo, a macedóniai görög kalandor-humanista, aki a román fejedelmi udvarból elmenekülván végigszáguld Európán, hogy végül behajózzon a biztonság és jólét kikötőjébe, Szentpétervárra. (Ahol a sejtése szerint Nicolae Mavrocordat fejedelem által ráküldött

örgyilkosok már nem érik el, ám egy kis Szibéria azért kijut neki.) A szerep, amit Köleséri oldalán játszik, mindkettőjük számára egyértelmű: „udvari” humanista, lekötelezettje a befolyásos szebeni orvosnak, aki maga is nagy hatalmú patrónus, Savoyai Jenő oltalma alatt áll. Elképesztő stilisztikai kisiklásokra képes: Köleséri hírnevét ecsetelendő leírja például, miként csókolgatják a pétervári tudósok az erdélyi polihisztor arcképét. A levelezésben egyébként nem ez az egyetlen „irodalmi” kapcsolatra való utalás. Şendo irodalmi ajándékokkal, saját epigrammaival kedveskedik neki, s Köleséri ezt jólesően nyugtázza.

A kötetből kirajzolódó Köleséri-portré a tudós egy sajátos, nem példátlan alakját sejteti. Mindig kér, mindig ígér, de csak igen ritkán közöl levelezőpartnereivel kutatási eredményeket, még a legnagyobbakkal sem. Az európai hírű Scheuchzer sorra küldi neki munkáit, amiért cserébe csak ásványokat küld a tudós magánmúzeuma számára, illetve két kis értekezését, melyek már évekkel korábban napvilágot láttak. Mind Scheuchzernak, mind Pieter Burmannak jelzi, hogy részletesen ki fogja bontani azokat a témákat, amelyeket az *Aurariában* csak felületesen tudott tárgyalni. Johann Kanoldhoz, a *Sammlung von Natur und Medizin* szerkesztőjéhez írott egyik levelében (9. sz.) részletesen beszámol az 1718–1719. évi erdélyi pestisről, majd a levél végén jelzi, hogy egyébként minderről részletesen olvashat majd az 1720-at megelőző évtized erdélyi pestiseiről írott munkájában, melyet hamarosan ki fog adni. Ugyancsak Kanoldot tájékoztatja részletesen Erdély időjárásáról (23. sz.), de Jakó jegyzetéből látjuk, hogy a szöveg hamarosan nyomtatásban is megjelent. (Ebben az esetben Kanold szerkesztői mun-

Kerényi Ferenc: *Színek, terek, emberek*

Irodalom és színház a 18–19. században

Szerkesztette Szilágyi Márton és Scheibner Tamás, Budapest, Ráció Kiadó, 2010, 211 l.

Kerényi Ferenc öt éve, 2008 októberében hunyt el. Ezzel számos általa vezetett vagy személyében végzett kutatás, szövegkritikai kiadás elakadt. A búcsúztatásakor elhangzó keserű jóvendölések mára beteljesedtek, halálával betölthetetlen űrt hagyott maga után. Kerényi szorgalma, alaposága mértékegységgé lett a filológus szakma számára. Ezért is különös, hogy nem készült bibliográfia a folyóiratokban, többszerzős kötetekben megjelent műveiről.

Ebből az adósságból törlesztett e posztumusszá vált tanulmánykötet. A tizenöt irodalom- és színháztörténeti dolgozat kiválogatását még a szerző végezte 2008 nyarán, sorrendjüket is maga határozta meg, de a fontos utómunkálatokra már nem maradt ideje. Az eredeti terv nem egyszerű utánközlésről szólt, hanem átdolgozásról: a szövegek tömörítéséről és a jegyzetapparátus korszerűsítéséről. A magára maradt kézirat gondozását Szilágyi Márton és Scheibner Tamás végezte. Nem lehet tudni, Kerényi Ferenc hogyan képzelte első tanulmánykötete végső formáját. A szerkesztők tiszteletben tartották a szerző által meghatározott sorrendet, de már tőlük származik a kötet fő- és alcíme is. (Megjegyzem, az utóbbi kissé leszűkíti a valós tematikát, hiszen a nemzeti színház eszméjét és a Petőfi-kultuszt elemző dolgozat jelentős része már a két világháború közötti időszakhoz kötődik, a legterjedelmesebb írás, a Mikszáth-művek dramatizálásáról szóló pedig a 20. század első felét fogja át.)

A *Színek, terek, emberek* metaforikus főcím hármastagolást sejtet, de a tizenöt tanulmány folyamatosan követi egymást, és sorrendjükben nehéz valamely egyértelmű rendezőelvet felfedezni. A négy évtized terméséből válogató kötetben hosszabb-rövidebb színházi és irodalmi témák váltogatják egymást, a kronológia – eltekintve egy-egy hátralépéstől – a peregrinus Telekiektől a Kádár-kor színházi repertoárjáig ível. Ha nem így, hanem megírásuk sorrendjében ismerkedünk a dolgozatokkal, szemléletes képet kapunk a szerző szakmai útkereséséről: azokról az újrafogalmazódó elméleti kérdésekről, amelyek ott derengenek a pontosan meghatározott filológiai problémák mögött.

Kerényi Ferenc pályája során mindvégig az eredet-kontextusra összpontosító, pozitívista irodalomtörténész maradt. Kutatómunkája a közvetlen textológiai tényekhez kötődött, érveléskor az induktív utat járta, inkább magyarázatra, mint értékelésre törekedett, és csak óvatosan élt a paradigmatis megállapításokkal. De kérdésfeltevése – a tényközlés, a forráskezelés töretlen pontossága mellett – új színekkel gazdagodott. A három, 1970-es években írt korai dolgozat közül az első látszólag nem több, mint tetemes filológiai apparátust mozgósító adatpontosítás. Vajon a *hajdútánc* Pálóczi Horváth Ádám-tól ismert szövege mikor bukkant fel először a 18. században? A tekervényes, évszámoktól zsúfolt levezetés öncélúnak tűnhet, de a végén meglepő (és a kor ideológiai elvárásaitól távoli) eredmény áll: a

írt cikke nemigen vesztett főszerűségéből. „[A] nemzeti színház fenntartásának, műsorának, társulatának, egyszóval köznap i ügyeinek szinte hisztérikus és országos visszhanghullámokat verő, nemzeti sorskérdésként való kezelése [...] egyértelműen a fejletlen, kialakulatlan, feudális antidemokratizmussal terhelt viszonyok következménye.” (96.) Mindez a nemzetközi összehasonlításban nyeri el valódi súlyát. Fejlett polgári keretek között, Angliában, Franciaországban, Németországban nincs igény közép- és kelet-európai értelemben vett „nemzeti színházra” – minden közönségrétegnek megvan a maga pódiuma. A tanulmány tematikai folytatása a 2003-ban írt „*Kuruc drámák régi magyar színpadon*” című dolgozat. E kitűnő írás főképp világirodalmi kitekintése miatt izgalmas. Kerényi két „kurucdráma” kacskaringós színház történeti útját mutatja be. Először Pixérécourt világsikerű, Angliát és Amerikát is megjárt *Thököly-darabját* (1803), majd a nyomában született, akár folytatásnak is tekinthető *II. Rákóczi Ferenc fogságát* (1848), Szigligeti Ede iránydrámáját. A kritikai fogadtatás és a tükördramaturgia szemléltetése lendületes, csupán a főszövegben felejtett hivatkozások zavaróak.

Az 1990-es évek terméséből két terjedelmes tanulmány került a gyűjteménybe. Ezekben Kerényi Ferenc részben új utakra tért. *A színházjáró Telekies* (1993) – Sámuel és két unokaöccse, József és Ádám nyugat-európai útjainak bemutatása – forrásfeldolgozásra épül: Sámuel és József naplójában azonban nem csupán a sokszínű polgári-színházi viszonyok képe érdekes, hanem annak bemutatása, mindezt hogyan fogadták a felekezeti kérdésekben szigorú puritán főurak. A szerzőnek a naplók feldolgozása során

választ kellett adnia e filológiai feltárás hasznosságára is, ugyanis a szűk családi környezetén túl a Telekies Nyugaton vásárolt drámagyűjteményének, Ádám 1773-as *Cid*-fordításának szerény és nehezen bizonyítható a művelődéstörténeti hatása. Kerényi ekkor kilép a rekonstrukciós szűk korlátai közül: a Telekies Voltaire és Diderot műveivel való megismerkedés nyomán váltak nyitottá a tolerancia és a szekularizált morál iránt, és a nemesi felvilágosodás szelleme tovább élt az Akadémia ősenek tekinthető „Ötférfiak” tudós társaságában. A tanulmány zárszava végleg búcsút int a hatástörténeti érvelésnek: az erdélyi peregrinusok színházélményéből egységes kép nem festhető, mert minden az utazók – neveltetéssel, felekezeti hovatartozással már nem magyarázható – fogékonyságán múlott.

A *Mikszáth-dramatizálásokról* írt 1997-es tanulmányban feltűnik az a dilemma, amelyet Kerényi Ferencnek (és az általa képviselt irodalomtörténeti iskolának) nem sikerült megnyugtatóan megoldania: hogyan lehet áthidalni a feltáró-leíró megközelítés és az esztétikai központú hermeneutikai-értékelő szempont közötti szakadékot? A kötet legterjedelmesebb írásának kérdése igen egyszerű: Mikszáth nem volt színpadi szerző, a 20. század során mégis közel félszáz, többnyire ideológiai elvárásokhoz igazított dramatizálása volt forgalomban. Kerényi ezeket hasonlítja össze az epikus eredetivel, majd egymással. A tanulmány nehéz olvasmány, egyrészt a vonatkozó Mikszáth-művek apró részletekbe menő ismeretét feltételezi az olvasóról: az egybevetés finomságai másképp nem érthetők. Másrészt vonalvezetése a történetmesélés kényszere miatt kissé nehézkes. Kerényi bizonyítja, hogy Mikszáth műveinek dramatizálása főképp

a hazai vígjátékgyománnyal korszerűtlenségének lett az áldozata, ugyanis a francia típusú, „jól megcsinált” darabokra kevésbé volt fogékony a közönség. (Hevesi Sándor hiába kísérletezett ebben a felfogásban a *Régi jó világgal*.) Ugyanakkor a teátrum világa az írók szinte azonnal „librettistává” avatta, mivel jelenetközpontú epikája vonzotta az olyan zenés színpadi formákat, mint a vígopera, daljáték, operett. Csakhogy ezen a ponton Kerényi Ferenc megközelítése elméleti szempontból válik vitathatóvá. Amikor a megzenésített Mikszáth-műveket a Suppé-, Strauss-, Stolz-, Lehár Ferenc- és Kálmán Imre-repertoárhoz méri, nem a bécsi operett elméletét alkalmazza, hanem változatlanul irodalomesztétikai szempontokat kér számon az adaptációkon. (Igaz, a korabeli kritika is összemosta a kettőt, már Gyulai Pál és Péterfy Jenő is „operettszerűnek” találta Mikszáth világát.) Kerényi széles panorámában, a századfordulótól a Kádár-korig tekinti át a Mikszáth-művek színpadi adaptációinak történetét, de a kritikus pillanatban, a két világháború közötti időszak bemutatásánál feltűnik valami szokatlan, a szerzőtől idegen ideologikus-ság. A „Monarchia-operett talmi magyarságképe” (163), „a dzsentri-idealizálás ideológiai szempontjai” (166) egy elnagyolt összegzésbe futnak: „A Trianont követő nemzeti sokk nem járt együtt a társadalmi önvizsgálat igényével.” (166.) A somás ítélet egyetlen elméleti pillérre épül: a Mikszáth-regények (főképp *A Noszty fiú*) legnagyobb értéke a társadalomkritika. A dramaturgoknak, véli Kerényi, ehhez mindenképpen ragaszkodniuk kellett volna. Csakhogy e tétel elfogadása eleve értéktelennek nyilvánít minden zenés, bohózati felé hajló feldolgozást. (Johann Strauss *Cigánybárója* önmagában

ovatosságra int: a remek operettet Jókai novellája nyomán komponálta.) Mindez persze nem kérdőjelezi meg a színház-történeti paradoxont: minél függetlenebb volt a dramaturg, a rendező a Monarchia vígjátékgyománnyától, annál eredetibb Mikszáth-dráma született. Elég itt a Berlinben, majd Párizsban alkotó Ödön von Horváth *Szelistyei asszonyok*-átdolgozására (1937) utalni. Kerényi – rátérve a Rákosi-korszak osztályharcos népi hőst kreáló feldolgozásaira – amellett érvel, hogy az ideológiai elvárások rendre eltorzították a színpadi Mikszáth-műveket, de a félszáz adaptáció semmiféle dramaturgiai újítást nem hozott. „A magyar dráma történetiája sajnálatosan keveset mutathat meg az európai izmusok történetéből. Mikszáth dramatizálásait tekintve a hiánylista úgyszólván teljes...” (173). Valóban: nem készült népdráma, népszínmű, szimultánjáték, groteszk, avagy abszurd szemléletű színpadi feldolgozás. A színház a mai napig nem keresett új dramaturgiai formákat a mindig korszerű Mikszáthhoz.

Az ezredforduló utáni termésből a kötet négy nagyobb terjedelmű tanulmányt közöl. Sajnálatosan ezek nemegyszer visszalépést jelentenek a korábbi nyitottabb tárgyalásmódhoz képest. Csak találgatni lehet ennek okairól. Talán Madách és Petőfi kritikai kiadásának szigorú textológiai szabályai kötötték meg a tanulmányíró Kerényi Ferenc kezét. Annyi bizonyos, *A Marczibányi-alapítvány 1815 és 1845 közötti rövid virágzását*, majd *hosszas hanyatlását bemutató dolgozatban* (2002) visszatér a hetvenes évek filológusa, aki minden előbányászott apróságot el akar mondani: a jutalomjegyzékek, közgyűlési jegyzőkönyvek adattengerében szinte el-elvész a művelődéstörténeti lényeg. A posztmodern irodalomelméle-

tek korában akár incselkedésnek is tűnhet annak a – jelentőséggel aligha bíró – adatnak említése, hogy az alapítvány 1817. november 23-án tartott ünnepségére a nádor megbízottja pontosan délelőtt 11 órára érkezett (83). A Marczibányi-alapítvány jelentőségét már Szász Károly református püspök megfogalmazta 1880-ban: „ez volt az első tényleges formája, megtestesülése, egy társulatilag működő s elmeműveket jutalmazó irodalmi intézménynek” (81) – és célkitűzésében a Tudományos Akadémia közvetlen elődjének tekinthető. Kerényi Ferenc persze pontosan látja az adattengeren túli és máig érvényes tanulságot: a Marczibányi-alapítvány ítései hiába érezték feladatuk súlyát, hiába volt minden jóindulatuk, a szabályozatlan anyanyelvhasználat, az irodalmiság fogalmának feudális osztatlansága, a kisstíli hatalmi viták és főképp a szakavatott bírálók hiánya miatt jutalmazási gyakorlatuk soha nem válhatott kiegyensúlyozottá, és egyeteme-sebb hatást sem fejthetett ki.

A rákövetkező években írt Kerényi-tanulmányok nem felépítésükben, arányaikban, hanem elméleti háttérükben problematikusak. A Dugonics András hat művéről szóló *Egy sikeres eredetmítosz a 18–19. század fordulóján* (2004) hatalmas apparátust mozgat, és az olvasótól is komoly háttérismereteket (Anonymus, Kézai, Thuróczy stb.) vár. A szerző hipotézise szerint az *Etelka*-trilógia korának hatalmas közönségsikerét nem vérszegény cselekményének köszönhetette, hanem jegyzetanyagának. Dugonics szinte a 18. század minden őshaza-elméletét az *Etelka* magyarázataiba applikálta, ezzel támogatva a magyar nemesség birodalomalkotó vágyképeit. De a bizonyítás során a részegész viszony homályos, nem zárul be

a hermeneutikai kör: a mű (főszöveg és jegyzetek) együttes esztétikai értékelése elmarad. Ennek oka egy aprónak tűnő, de messzire ható terminológiai következetlenség. (Megjegyzem, efféle pontatlanság ritkaságszámba megy Kerényi Ferenc életművében.) A szerző ugyanis átveszi a köznyelvi gyakorlatot: szinonimaként használja az *eredetmítoszt* és az *eredetmondát*. Csakhogy ezek az *Etelka* esetében nem felcserélhetők. Dugonics – a középkori gestákat, krónikákat, valamint Pray és Sajnovics munkáit forgatva, a bibliai allúziókkal találékonyan élve – új eredetmondát konstruált, de piarista szerzetesként ügyelt arra, hogy a keresztény hitvilágon kívüli, természetfeletti, tehát mitikus elemeket ne vegyítsen a motívumok közé. Az *Etelka* még nem a Walter Scott-i történelmi regény, és a romantikus álmitologizmus poétikája sem mutatható ki benne, egyszerűbb annál: Dugonics trilógiája szerkesztett monda, műmonda. Korabeli fényes sikerére, rövid hatósugarú, de intenzív, Katonát és Vörösmartyt is megérintő irodalmi hatására máig nincs kielégítő magyarázat.

Kerényi Ferenc kutatói pályáján többféleképpen teremtett kapcsolatot a társadalomtörténeti események és az irodalmi művek sajátos létmódja között. A *Valóság és dramaturgia* (2005) című dolgozat meglepő módon fordítja meg a megszokott irányt. Kerényi abból indult ki, hogy a reformkori Pest-Buda életét főképp nem a kanonizált drámaírók (Vörösmarty, Czákó) idézték, inkább másodvonalbeli színpadi szerzők. Ezért harminc, sokszor csak kéziratban olvasható darabot leltározott nyolc tematikai szempont szerint. A módszer csábító, de ingoványos területre vezet: azt feltételezi, a korabeli, társadalmi kérdéseket érintő darabok (a tragédiától a bohózatig)

nevén: Krenmüller) Cécile elleni kritikája 1923-ban: „ezen az úton, melyen halad, csak megbocsáthatatlan bűnöket követ el az ellen a magyarság ellen, mely Önnek olyan bőkezűen és annyit adott” (340).

Szőcs Zoltán enciklopédiájának be-tűrend szerint utolsó címszavában tör-téneti folyamatosságában tekinti végig Szabó Dezsőnek a zsidóságról kifejtett véleményét. Alapszemponatul kínálgok az író vallomása, a *Megered az eső* kulcs-regény-töredék (1920) „utóbúslulásának” ez a mondata: „Senki sem vádolhat azzal, hogy saját fajtám megmutatásánál nem láttam meg a bűnöket.” Előbb, még 1913-ban, szinte elismerően szölt a zsidóságnak a modern Magyarország megterem-tésében betöltött szerepéről: „a mostani modern Magyarország óriási arányban az ő munkájuk”. Amikor a Nyugatban megjelent írását már a Tanácsköztársaság tanulságai után, kötetbe szerkesztette (*Tanulmányok és jegyzetek*, Bp., Táltos, 1920), ezt a lapalji jegyzetet fűzte hozzá: „Ilyen elfogulatlanul álltam a zsidósággal szem-ben, s hogy múlhatatlan és intranzigens antiszemitizmusra kényszerültem: ez a legjellemzőbb dokumentum a zsidó faj szerepére.”

Az antiszemitizmust napjainkban is az író szemére vetők rendre hallgatnak a legfőbb okról, a proletárdiktatúra ma-gyar tanulságairól. Az olyan józan, bölcs, önkritikus álláspont, mint JÁSZI Oszkáré (*Marxizmus vagy liberális szocializmus*, kiad. KENDE Péter, Párizs, Estoup, 1983 [Magyar Füzetek, 6]) mintha meg sem író-dott volna. S az író ilyen vallomása sem: „én mindig elismertem és nagyra becsül-tem a zsidóság erényeit és értékeit. Min-dig csodáltam bennük a tudásszomjat, a családi élet szentségét és azt a tisztetletet, amellyel szellemi nagyjainkra felnéz-

nek...” Lehetne idézni tovább. De elég, ha utalok Szabó Dezső zsidó származá-sú híveire, tanítványaira, sőt barátaira: Fejtő Ferencre (77), Gáspár Lászlóra (75), György Oszkár (110), Ignotusra (135), Karinthy Frigyesre (148), Kéri Pálra (305), – meglepetés: – Koestler Artúrra (158, 322), Links Arthurra (75), Szép Ernőre (304). A számok a bemutatott kötet lap-számai, ahol Szabó Dezső véleménye ol-vasható. De a 76. lapon Szőcs Zoltán föl-sorakoztatja Szabó Dezsőnek a fasiszmus ellen 1929 és 1938 közt megjelent tanul-mányait is. Kit lehet elé állítani? S kit, aki Hitlert úgy merte volna bírálni már 1936-tól, mint ő? (124.) Szőcs Zoltán meggyő-zően bizonyítja, hogy Szabó Dezső alig emlegetett kisregénye, *A megfajzott ka-kas* (1943) az első és egyetlen antifasiszta regény a háborús Magyarországon (195). Mai ellenségei, akik készek kitudni őt a magyar irodalomból, ezt is elhallgatják.

Hivatkoznom kell KOMLÓS Aladárra (159) is, akit nem befolyásoltak ítéletében, elfogulatlan megbecsülésében Szabó De-zsőnek éppen akkoriban, 1922-ben megfo-galmazott szélsőséges indulatai sem. Nem volt rest fölvenni válogatott tanulmánya-inak kötetébe (*Kritikus számadás*, Bp., Szépirodalmi, 1977) a bécsi Tűzben megje-lent arcképvázlatát. Jót, rosszat egyaránt írt róla, ahogy kritikusnak kötelessége. Jót, amit divat eltagadni tőle. Ilyeneket: „De ha nincs is Szabó Dezsőnek realisztikus fantáziája, annál rendkívülibb lírai képzelete van. Embereket és dolgokat nem tud szemléltetni, de csodálatosan tud hangulatokat éreztetni. Meséibe mindun-talan zoltárszerű részeket iktat be: ezek a legszebb magyar szabad versek, tartalmuk mélysége és színes, szellemes, szuggesztív kifejező erejük által.” „Szabó a nyelvte-remtők fajtájához tartozik...”, „a romanti-

S az is említésre méltó, hogy itt (is) írta a *Segítség!* folytatását (279).

A rövidítések jegyzéke *Az elsodort falunak* a Faust Kiadónál megjelent 1944. évi kiadását „kritikai kiadás”-nak jegyzi. Bár valóban ez szerepel a címlapon, és az író is így beszél róla előszavában, a valóságban ez megtévesztő, mert nem felel meg a kritikai kiadás ismérveinek. Lehet kivételesen gondos szövegkiadás, de ettől még nem üti meg a kritikai kiadás mércéjét.

Mindjárt az elején sajnálattal tapasztalom, hogy a szerző sem tudott kibújni napjaink nyelvi járványának hatása alól. Lassan kivész irodalmi nyelvünkől az után névutó, és a terjengős követően álnévutó helyettesíti: „a román cenzúra megszűnését követően” (11), „Szegedről való hazaköltözését követően” (13), „Budapestre érkezését követően” (20) stb. Ugyancsak divatos álnévutó: „Ady korai halála okán”; helyesen és hagyományosan: *miatt*. Minden változatot kiszorító jelző a *komoly*: „komoly emlékműsor” (13); talán *színvonalas*, *jelentős*, *rangos* stb. De olyan szintén nyelvi divatok, idegenszerűségek is megszeplősítik az egyébként tárgyias stílust, mint *beindít*, *biztosít*, *elismerését kíváلتotta*, *sor került*, *kivételt képez*, *kötődik* stb.

Nem hallottam, olvastam még, amit itt (17) olvasok: Szabó Dezső már 1931-ben biztosra vette, hogy az Anschluss meglesz! Antimilitarizmusát sem méltányolja az utókor. Ungvári tanártársa, aki háborúellenes megnyilatkozásaért följelentette, nem szerepel címszóként, pedig megérdemli, hogy név szerint pellengérré állítsuk: Bódis Ferenc. Helyes viszont, hogy idézi Gál István méltató megállapítását: „Kossuth óta Szabó Dezső a legmarkánsabb, leghatározottabb s legőszintébb hirdetője a kelet-európai kisépek összefogásának” (24). Szintúgy Balogh Ed-

gárt, a Bartha Miklós Társaság, később a Sarlósok képviselőiben: „Ha nincs Szabó Dezső, mi sem volnánk” (27). Hiányolom, hogy az *Ezer diák Ady-ünnepé* címszóból kimaradt Juhász Gyula: 1928. május 20-án ő volt az egyik ünnepi szónok, és megkoszorúzta Ady sírját (66, 110, 133, 276).

Szőcs Zoltán joggal hiányolja Szabó Dezső önéletrajzának (*Életeim*, 1965, 1996) kiadásaiból a név- és tárgymutatót (70). Sajnos azonban az ő könyvében sincs, noha a betűrendes előadásmód egyáltalán nem teszi fölöslegessé a szövegben előforduló rengeteg nevet, szükséges tárgyszót. Ezért nyilván a kiadó fukarságát kell megrónunk.

Az életrajzi irodalom alig tud Szabó Dezső házasságon kívül született, tragikus sorsú, süketnéma és elmebeteg gyermekéről, akinek a nevét sem tudjuk (1906–1911). Regényében (*Nincs menekvés*, Ungvár, 1917) *Tőzsér Déneskének*, anyját *Tőzsér Marinak* nevezi. Szőcs Zoltán minden adalékot összeszedett róla, és összefüggésbe hozta a regény megfelelő helyeivel (108). A Szabó Dezső emléke ellen hajszát folytató Haladás, Zsolt Béla lapja nem napi-, hanem hetilap volt (111). Tanulságos a rövid beszámoló Szabó Dezső hatvanadik születésnapjának megünnepléséről 1939. május 23-án a budapesti Városi Színházban (114). MórícZ Zsigmond és Bartók Béla levélben köszöntötte, Eötvös collegiumi szobatársa, Kodály Zoltán élőszóval, Mécs László versével (115). A Nemzeti Színház művészei az író műveiből adtak elő részleteket. A műsort a Magyar Rádió viaszhengerre rögzítette, és 28-án egyóránnyit sugárzott belőle.

Szobráról nincs címszó, csak ez: *Gellérthegyi síremlék*, ám e kettő nem ugyanaz. Álma volt, hogy Chateaubriand-nak példájára, őt a Gellért-hegy déli csúcsán

Fölfedezés számba megy, hogy Szabó Dezső – Balázs Bélát és Hevesy Ivánt megelőzve – a magyar filmesztétika kezdeményezője volt a Thália című folyóirat 1919. februári számában megjelent tanul-

